

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**GÖRÜNMEYEN EMEK BAĞLAMINDA TÜRKİYE’DE KADIN
İŞGÜCÜ**

ELİF GÜL YASAK

2501170074

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. Umut Omay

İSTANBUL – 2021

ÖZ

GÖRÜNMEYEN EMEK BAĞLAMINDA TÜRKİYE’DE KADIN İŞGÜCÜ

Elif Gül YASAK

Görünmeyen emek, kadınların toplumsal cinsiyet rolleri sebebi ile ekonomik bir karşılığı olmadan üstlenmiş oldukları ev işi ve bakım işlerinin tamamını ifade eden bir kavramdır. Bu kavramın açıklanabilmesi için toplumsal cinsiyet ve biyolojik cinsiyet arasındaki temel farkın ayırıcılığı olmanın gerekliliğinin yanı sıra ataerkillik ve kapitalizm arasındaki ilişkinin de dikkatle incelenmesi özellikle önemlidir. Kişilerin içinde yer aldıkları toplumun değer yargıları tarafından oluşturulmuş tüm davranış kalıpları toplumsal cinsiyet olarak ifade edilmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri ataerkil toplumların ortaya çıkışı ile günümüzdeki oluşumuna başlamıştır. Dönemsel olarak bu süreç dünyada ilk kez hayvancılık ve tarıma geçen toplumlarda görüldüğü ifade edilmektedir. Erkek egemenliğini ifade eden ataerkillik sanayi devrimi sonrasında yükselişe geçen kapitalizm ile eklemlenmiştir. Kadınlara atfedilen toplumsal cinsiyet rollerinin güncel hali ve “görünmeyen emek” kavramının çıkış süreci bu eklemlenmenin sonucu olarak ifade edilebilir. Kadınların yüklenmiş olduğu ev temizliği, yemek yapımı, bulaşık ve çamaşır yıkanması, çocuk, yaşlı ve engelli bakımı rollerinin ekonomik olarak karşılığı olmamasının birçok olumsuz sonucu vardır. Bu tezin amacı bahsi geçen kavramları ve görünmeyen emeği detaylıca açıklayarak ortaya çıkan olumsuz sonuçların Türkiye’de kadınların işgücü piyasasına katılımı hangi ölçüde etkilediğini istatistikler ve örnekler üzerinden açıklamaktır.

Anahtar Kelimeler: Görünmeyen emek, karşılıksız emek, toplumsal cinsiyet, feminizm, kadın işgücü.

ABSTRACT
WOMEN LABOR IN TURKEY IN THE CONTEXT OF
INVISIBLE LABOR

Elif Gül YASAK

Invisible labor is a concept that expresses all of the housework and care work undertaken by women without any economic compensation due to their gender roles. In order to explain this concept, it is important to see the main difference between gender and biological sex and to examine the relations between patriarchy and capitalism closely. All behavioral patterns formed by the value judgments of the society in which people live are also expressed as gender. Gender roles began to form today with the emergence of patriarchal societies. Periodically, it is stated that this process is seen in societies that switch to livestock and agriculture for the first time in the world. Patriarchy, which expresses male domination, has been articulated with capitalism, which has risen after the industrial revolution. The current state of gender roles attributed to women and the emergence of the concept of "invisible labor" can be expressed as a result of this articulation. The fact that women's roles such as house cleaning, cooking, washing dishes and laundry, caring for children, the elderly and the disabled are not economically rewarding have many negative consequences. The aim of this thesis is to explain the aforementioned concepts and invisible labor in detail, and to explain to what extent the negative results that arise affect women's participation in the labor market in Turkey, through statistics and examples.

Keywords. Invisible labor, unpaid labor, gender, feminism, women labor force.

ÖNSÖZ

Görünmeyen emek dünya üzerinde var olan tüm kadınların ortak paydası niteliğinde bir kavram olarak nitelendirilmektedir. Son yıllarda bu kavram üzerine var olan araştırmaların sayısında yaşanan artış bu kavramın yalnızca kadınları değil, ayırım olmaksızın tüm insanları etkileyen toplumsal sonuçları olduğu gerçeğini yansıtmaktadır.

Görünmeyen emeğin temelde ne olduğunu aktarabilmek ve Türkiye özelinde bu olgunun kadınların işgücüne katılımını ne derece etkilediğini açıklayabilmek amacı ile, Covid-19 pandemisinin gölgesinde kaleme alınan bu çalışmada emeği geçen kişileri anmak yerinde olacaktır.

Öncelikle tez sürecinde desteklerini esirgemeyen sayın tez danışmanım Prof. Dr. Umut Omay'a en içten teşekkürlerimi iletmek isterim.

Yüksek lisans ders sürecindeki tüm zor anlarda bana destek veren Yüstra Ak'a, tezin yazım sürecinde deneyimleri ve dostluğunu her zaman yanımda hissettiğim Araş. Gör. Demet Toktaş'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Feminizm ile tanışmama vesile olan sevgili ablam Demet Altuntaş'a bu tezi yazmama vesile olduğu için çok teşekkür ederim.

Tez sürecinde manevi desteğini her koşulda yanımda hissettiren canım dostum Nurbanu Fırat'a da teşekkürü bir borç bilirim.

Bu teşekkürler arasında en büyüğünü hak eden, görünmeyen emeğini hayatım boyunca hissettiğim ve bu tezi yazmam konusunda bana ilham veren canım annem Şükran Yasak'a, kadın ve erkek eşitliğini her zaman ön planda tutarak beni yetiştiren canım babam Özkan Yasak'a etmek isterim.

Son olarak bu tezi kadın olduğu için her türlü ayrımcılık ve şiddetle karşılaşan ve maalesef kadın cinayetlerinde hayatını kaybeden tüm kadınlara ithaf etmek isterim.

İzmir-2021

Elif Gül YASAK

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
TABLolar LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL CİNSİYET VE KADIN

1.1. Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet Kavramları.....	4
1.2. Toplumsal Cinsiyet Rollerini.....	7
1.3. Toplumsal Cinsiyet ve Feminist Hareketler	12
1.3.1. Dünya’da Feminist Hareketler	12
1.3.1.1. Protofeminist Dönem ve Birinci Dalga Feminizm	15
1.3.1.2. İkinci Dalga Feminizm	18
1.3.1.3. Üçüncü Dalga Feminizm	21
1.3.2. Türkiye’de Feminist Hareket.....	22
1.3.2.1. Osmanlı Dönemi Feminist Hareketleri	22
1.3.2.2. Cumhuriyet Dönemi Feminist Hareketleri	26

İKİNCİ BÖLÜM

GÖRÜNMEYEN EMEK

2.1. Görünmeyen Emegin Arka Planı: Ataerkillik, Cinsiyete Dayalı İş Bölümü ve Kapitalizm.....	31
2.1.1. Ataerkillik.....	31
2.1.2. Cinsiyete Dayalı İş Bölümü	34
2.1.3. Ataerkillik ve Kapitalizm İlişkisi	38
2.1.4. Kapitalizmde Aile ve Kadın	42
2.2. Görünmeyen Emek	45
2.2.1. Görünmeyen Emek Tartışmaları	50
2.2.2. Görünmeyen Emegin Sonuçları	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE GÖRÜNMEYEN EMEK VE KADIN İŞGÜCÜ

3.1. Erken Modernleşme Döneminde Görünmeyen Emek ve Kadın İşgücü (1870 – 1935)	57
3.2. 1935-2000 Yılları Arasında Türkiye’de Görünmeyen Emek ve Kadın İş Gücü	65
3.3. 2000 Yılı Sonrası Türkiye’de Görünmeyen Emek ve Kadın İşgücü	74
3.4. Covid-19 Pandemi Sürecinde Türkiye’de Kadın İşgücü ve Görünmeyen Emek.....	84
SONUÇ	89
KAYNAKÇA	93

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 3.1.: 1916 Yılı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Fabrikalarında Çalışan Kadın İşçi Verileri.....	64
Tablo 3.2.: 1927 Yılı Kadın İşgücü Verileri.....	66
Tablo 3.3.: İş Kanunu Kapsamına Giren Ücretliler İçerisinde Kadın ve Çocuk Çalışanlar (1937-1947).....	68
Tablo 3.4.: Türkiye’de 1938-1946 Yılları Arasında Kamu Sektöründe Çalışanların Cinsiyete Göre Dağılımı.....	69
Tablo 3.5.: Türkiye’de Cinsiyete Göre İşgücüne Katılım Oranları (1955-1995)	71
Tablo 3.6.: Türkiye’de İşgücüne Katılan Kadınların Sektörlere Göre Dağılımı (1955-1980).....	72
Tablo 3.7.: Türkiye’de İş Gücü İstatistikleri (1995-2000).....	76
Tablo 3.8.: Türkiye’de İş Gücü İstatistikleri (2000-2020).....	78
Tablo 3.9.: Toplumsal Cinsiyet Uçurumu Endeksi (GGI)’ne Göre Türkiye’nin Konumu (2006-2020).....	84
Tablo 3.10.: Cinsiyetler Arası Zaman Kullanım Araştırması (2014-2015).....	85
Tablo 3.11.: İşten Sonra Ev İşlerini Yapamayacak Kadar Yorgun Olduklarını Beyan Eden Ebeveynlerin Oranı(%).....	88

KISALTMALAR LİSTESİ

AB:	Avrupa Birliđi (European Union)
CEDAW:	Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılıđın Önleneesi Sözleşmesi (Declaration on the Elimination of Discrimination against Women)
DPT:	Devlet Planlama Teşkilatı
ILO:	Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organization)
İDT:	İktisadi Devlet Teşekkülleri
KSSGM:	Kadın Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü
TDK:	Türk Dil Kurumu
TKB:	Türk Kadınlar Birliđi
UNDP:	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme)
WB:	Dünya Bankası (World Bank)

GİRİŞ

Bireylerin toplum içerisinde var olan değer yargıları sebebi ile davranışlarının kadın veya erkek davranışı olarak belirli kalıplarla şekillendirilmesi toplumsal cinsiyet olarak ifade edilmektedir. Toplumsal cinsiyet bireylere doğuştan sahip oldukları biyolojik cinsiyetler üzerinden belirli rolleri atfetmektedir. Kadınların anne rolü ve evdeki bakım hizmetlerinin yüklenicisi rolü ile erkeklerin lider ve kamusal alandaki tüm görevleri gerçekleştirmesi ve evin tüm ekonomik giderlerinin karşılaması rolü bu duruma örnek olarak verilebilir.

Toplumsal cinsiyet rollerinin günümüzdeki haline gelmesinde ataerkillik ve kapitalizm kavramlarının zaman zaman birbirini destekleyen, zaman zaman ise çelişen karmaşık ilişkisinin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Erkek egemenliğini ifade eden ataerkilliğin kökenleri kapitalizmden çok önceye dayanmaktadır. Sanayi Devrimi sonrası yükselen kapitalizm anlayışı kadın rollerinin ev içerisinde şekillenmesi ve böylece emeğin yeniden üretiminin gerçekleşmesi için ataerkillik ile eklemlenmiştir. Kapitalizmin ataerkillik ve hatta kendisi ile çelişmesi durumu ise özellikle kriz süreçlerinde kadınların yedek işgücü ordusu olarak kullanılması durumunda göze çarpmaktadır.

Toplumsal cinsiyet rollerinin oluşmasında birçok etken olmakla birlikte özellikle devamlılığının sağlanması ve bireylerde bu rollerin içselleştirmesi açısından dil önemli bir yere sahiptir. Türk toplumundaki atasözü ve öz deyişler incelendiğinde kadın ve erkeğe yüklenmiş rolleri açıkça görmek mümkündür. Örneğin; "Keseye kadın eli girerse bereket gider.", "Ağaç yeşert meyve getirsin, oğlan büyüt ekmek getirsin.", "Oğlan babadan öğrenir sohbet gezmeyi, kız anadan öğrenir sofrayı düzmeyi." sözlerinde erkekler ev dışı, kadınlar ise ev içerisinde konumlandığı anlaşılmaktadır.

Tezin konusunu oluşturan görünmeyen emeğin temelleri toplumsal cinsiyet rolleri, ataerkillik ve kapitalizm ilişkileri oluşturmaktadır. Görünmeyen emek; kadınların ev içi yemek, temizlik ve çocuk, yaşlı ve engelli bireylerin tüm bakım faaliyetlerini kapsamaktadır. Belirtilen faaliyetlerin ekonomik olarak bir karşılığı olmaması bu noktada harcanan emeği görünmez kılmaktadır. Görünmeyen emek

sonuçları itibari ile kadınların işgücüne katılımını hem doğrudan hem de dolaylı yollardan etkilemektedir.

Tezin amacı görünmeyen emeği oluşturan kavramları ve süreçleri derinlemesine inceleyerek, Türkiye özelinde kadınların işgücünü nasıl ve hangi ölçüde etkilediğini aktarmaktır.

Tezin hipotezi; Görünmeyen emek, Türkiye’de kadınların işgücüne katılımı olumsuz anlamda etkilemekte; enformel sektör içerisindeki güvencesiz ve düşük ücretli işlere yönelmesine sebep olmakta, işgücüne katılmış olsa dahi kadınların piyasadan kolaylıkla çekilebilmesine yol açmaktadır. Bir diğer hipotez de Türk toplumunun ataerkil yapısı sebebi ile kadının emeğini görünür kılmaya ve kadınların işgücüne katılımını artırmaya yönelik politikalar ile yürütülen projeler beklenen etkiyi yaratamamaktadır. Bu tez çalışmasında her iki hipotez de literatür taraması ve ikincil veriler aracılığıyla ele alınmakta ve incelenmektedir.

Üç ana bölümden oluşan tezin ilk bölümü Toplumsal Cinsiyet kavramı üzerine yoğunlaşmaktadır. Kavramsal çerçevenin oluşması adına temel teşkil eden toplumsal cinsiyetin tarihsel süreçlerine değinilerek, toplumsal cinsiyet ve kadın ilişkisi derinlemesine açıklanmaktadır. Toplumsal cinsiyet ve görünmeyen emek ile ilgili akademik çalışmalar incelendiğinde bu kavramın ortaya çıkışında feminizmin öncülük ettiğini söylemek mümkündür. Bu sebeple ilk bölümün ikinci başlığında feminizm kavramı açıklanarak, feminist hareketin hem dünyada hem de Türkiye’deki seyri incelenmiştir.

İkinci bölümde, tezin ana konusunu oluşturan görünmeyen emek kavramı üzerine durulmuştur. Burada görünmeyen emeğin açıklanabilmesi adına ataerkillik, cinsiyete dayalı iş bölümü ve kapitalizm ilişkisi tartışılmıştır. Ardından detaylı olarak kapitalizm, aile ve kadın olgusu ele alınmış ve sonrasında görünmeyen emeğin kavramsal çerçevesi oluşturulmuştur. Literatürde görünmeyen emek üzerine var olan tartışmalar aktarıldıktan sonra tezin hipotezini nitel olarak aktaran görünmeyen emeğin sonuçları ele alınmıştır.

Üçüncü ve son bölümde Türkiye’de kadın işgücü belirli dönemlere ayrılarak istatistiklerle incelenmiş, görünmeyen emek ile ilişkileri her dönem özelinde ayrıca

aktarılmıştır. İş gücüne katılım istatistiklerini etkileyen sosyal, siyasi ve ekonomik bir çok etmen olması sebebi ile bu istatistikler belirli dönemlere ayrılmış ve görünmeyen emek konusu bu dönemler içerisinde yer alan tarihsel süreç ile birlikte açıklanmıştır. Bu bölümler arasında özellikle 2020 yılında yaşanan ve etkisi devam etmekte olan Covid-19 pandemisi de ayrıca ele alınmıştır. Süregelen bir durum olması sebebi ile Covid-19 pandemisinin kadın işgücünü ve görünmeyen emek konusunu nasıl etkilediği süreç içerisinde aktarılmış, fakat nihai sonuç olarak belirtilememiştir. Bu bölümde özellikle TÜİK tarafından yayımlanan işgücü istatistikleri, zaman kullanım anketleri ile Dünya Bankası, Uluslararası Çalışma Örgütü gibi uluslararası kuruluşların raporlarından yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL CİNSİYET VE KADIN

Tarihsel süreçte kadınların yaşamış olduğu problemlerin en önemlilerinden biri ev içerisindeki emeklerinin herhangi bir karşılığının olmamasıdır. Literatürde görünmeyen emek kavramı olarak geçen bu olguyu anlamlandırabilmek ve derinlemesine açıklayabilmek adına bu olguyu oluşturan temel noktaları incelemek önemlidir. Bu sebeple ilk bölümde öncelikle cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramları arasındaki fark incelenmekte, bu farkın kadınlara yüklediği rollerin üzerinde durulmaktadır. Ardından görünmeyen emek tartışmalarının günümüze taşınmasına ön ayak olan feminist hareketin dünyadaki ve Türkiye’deki tarihsel geçmişi incelenmektedir.

1.1. Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet Kavramları

Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet birbirlerinin yerine sıkça kullanılabilen fakat aralarında açıklanmaya ihtiyaç olan belirgin farklar barındıran iki farklı kavramdır. Hem toplumsal hem de biyolojik bağlamda ele alınabilecek çok yönlü bir kavram olan cinsiyet kavramı İngilizce “sex” kelimesinin karşılığıdır ve “*dişi veya erkek olma halini*” ifade etmektedir. Bu kelime Latince ayrışma, dişi ve erkek ayrışması anlamındaki “sexüs” kelimesinden gelmektedir.¹

Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından “Bireye, üreme işinde ayrı bir rol veren ve erkekle dişiye ayırt ettiren yaradılış özelliği”² olarak tanımlanan cinsiyet, burada yalnızca biyolojik anlamıyla ele alınmıştır. Kadın ve erkek arasında farklı olan biyolojik cinsiyet özellikleri birincil cinsiyet özellikleri ve ikincil cinsiyet özellikleri olmak üzere iki farklı grupta sınıflandırılmaktadır. Birincil cinsiyet özellikleri kapsamına kişinin kromozomundaki farklılıktan ötürü cinsiyet organı ve buna bağlı olarak üreme fonksiyonundaki farklılık dahil edilmektedir. Kişinin vücut yapısı, ses tonundaki farklılık, göğüslerdeki farklılık gibi özellikler ise ikincil cinsiyet özellikleri

¹ Etimoloji Sözlüğü, “Cinsiyet”, (Çevrimiçi), <https://www.etimolojiturkce.com/arama/cinsiyet>, 30.10.2019.

² Türk Dil Kurumu, “Cinsiyet”, (Çevrimiçi), http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5ac6217b9aa260.57773655, 05.04.2018.

kapsamında değerlendirilmektedir. Cinsiyet kavramı, bireylerin biyolojik özellikleri dikkate alınarak belirlenmiş demografik bir sınıflandırmayı belirtir. Bu duruma nüfus cüzdanlarında yer alan cinsiyet kategorisini örnek olarak vermek mümkündür.³

Kısaca belirtmek gerekirse kadın ve erkek olarak ikili bir sınıflandırmaya karşılık gelen biyolojik cinsiyet insanın doğumundan itibaren sahip olduğu cinsel organa göre sınıflandırılmaktadır. Fakat, bu yaklaşıma karşı çıkan görüşler de bulunmaktadır. Bu görüşlerden literatürde en yaygın olanı Anne Fausto-Sterling’e aittir ve beş ayrı biyolojik cinsiyetten söz etmektedir. Fausto-Sterling’e göre bu beşli sınıflama şunlardan oluşmaktadır: Kadın ve erkek dışında biyolojik olarak hem kadın hem erkek olan grup, baskın şekilde kadın olan fakat erkek niteliklerine de sahip olan grup ve baskın şekilde erkek olan ama kadın niteliklerine de sahip olan gruptur.⁴

Diğer yandan cinsiyet kavramı yalnızca biyolojik yönüyle öne çıkabilecek kadar dar kapsamlı değildir. Çağlar boyunca kadın ve erkek bireyler arasında var olan biyolojik ve fiziksel farklılıkları anlatmak adına İngilizce ’de karşılığı “sex” olan cinsiyet; bir diğer deyişle biyolojik cinsiyet kelimesi kullanılmış olsa da özellikle 1950’li yılların sonuna doğru İngilizce literatürde kadın ve erkek bireyler arasındaki farklılıkların yalnızca fiziksel boyuttan ibaret olmadığı anlaşılmış ve sosyokültürel anlamdaki farklılıkları da belirtmek adına daha kapsayıcı olan “gender”, Türkçe ifadesiyle toplumsal cinsiyet kavramı literatüre girip yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Latince kökenli olan sex ve gender kelimeleri temel olarak farklı noktalara dikkat çekmektedir. Biyolojik cinsiyet (sex) erkek veya kadın olarak ifade edilen iki organik doğanın bölümlerinden biridir. Toplumsal cinsiyet (gender) ise toplumların kendi içlerinde üretilen, kültürleri ile alakalı bir sınıflandırma sistemidir. Demirebilek’e göre bütün toplumlarda önemli bir sosyal anlama sahip olması nedeniyle cinsiyet

³ Zehra Yaşın Dökmen, **Toplumsal Cinsiyet: Sosyal Psikolojik Açıklamalar**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014, s.20.

⁴ Zehra Yaşın Dökmen, **Toplumsal Cinsiyet**, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2006, s.6.

kavramı temel bir statüdür. ⁵ Demirbilek'in aktardığı cinsiyet kavramı toplumsal cinsiyete işaret etmektedir.

Simone de Beauvoir'un 1949 yılında söylediği "Kadın doğulmaz, kadın olunur" sözü toplumsal cinsiyet kavramı üzerine çeşitli tartışmaların başlamasına sebep olmuştur. Toplumsal cinsiyet kavramının günümüz anlamında kullanımı 1970'lerdeki feminist hareketlerle birlikte görülmektedir. Toplumsal cinsiyet kavramının literatürde ilk kullanıldığı eser ise 1972 yılında yayımlanan Ann Oakley'e ait "Sex, Gender and Society" adlı çalışmadır. Yazar bu eserinde toplumsal cinsiyet ve biyolojik cinsiyet farkını anlatmış ve toplumsal cinsiyetin kültür ve toplum düzlemine bağlı olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca kadınlık ile erkeklik rollerinin toplumsal olarak dönüşüme uygun davranış biçimleri olduğunu ileri sürmüştür.⁶

Dökmen'e göre toplumsal cinsiyet kavramı, kadınlık ya da erkeklik durumuna toplumun ve kültürün yüklediği anlamlar bütünü temsil eder. Bu anlamlar bütünü kişinin içinde bulunduğu kültürün bir yansımasıdır. Bu yansımalar kadınsı ya da erkeksi olarak adlandırılan psiko-sosyal davranışları içerir.⁷

Toplumsal cinsiyet kavramı; kadın ve erkeğin içinde bulundukları aile, toplum ve kültürleri tarafından oluşturulan davranış kalıplarını ve sorumluluklarını kapsamaktadır. Toplum tarafından bireylerin bu davranış kalıplarını öğrenip uygulanması beklenilir. Toplum tarafından sergilenmesi beklenen davranış ve sorumluluklar birçok farklı etkene göre değişkenlik gösterebilmektedir. Bu etkenlerden bazıları; politik ve sosyal statü, içinde bulunulan zaman dilimi, bireyin yaşı ve eğitim durumu olarak ifade edilmektedir.⁸ Toplumsal cinsiyetin sosyo-kültürel bir kavram olması da onun toplumdan topluma, zamandan zamana; hatta aileden aileye değişkenlik göstermesine sebep olmaktadır. Çeşitli koşullarda, farklı şekillerde

⁵ Sevdâ Demirbilek "Cinsiyet Ayrımcılığının Sosyolojik Açısından İncelenmesi" **Finans Politik & Ekonomik Yorumlar** C: 44, S:511, 2007, s.13.

⁶ Gülnur Acar Savran, **Beden, Emek, Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin**, İstanbul: Kanat Yayınları, 2004, s.234.

⁷ Yaşın Dökmen, **Toplumsal Cinsiyet: Sosyal Psikolojik Açıklamalar**, s.20.

⁸ UNESCO, "UNESCO's Gender Mainstreaming Implementation Framework, Baseline Definitions Of Key Concepts And Terms" (Çevrimiçi), <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/BSP/GENDER/PDF/1.%20Baseline%20Definitions%20of%20key%20gender-related%20concepts.pdf> , 13.11.2019.

uygulama alanı bulması sebebi ile toplumsal cinsiyetin, biyolojik cinsiyet gibi doğal bir kavram olmadığını ifade etmek mümkündür. Bu kavram her devrin ve her toplumun kendine ait özelliklerini içerisinde barındırmaktadır. Bu durum da kişinin içinde yaşadığı toplumun ve zamanın değer yargılarından kendini kurtaramaması ile sonuçlanmaktadır.⁹

Bhasin'e göre cinsiyet ve toplumsal cinsiyet arasındaki farkı ortaya koymak, kadınların, erkekler karşısındaki ikincil konumunu onların biyolojik niteliklerine bağlayan genel algıyla baş etmek için önem arz etmektedir. Çünkü senelerce kadın ve erkeğe yüklenen sorumlulukların onların biyolojik özelliklerinden kaynaklandığı inancı hüküm sürmüş, bu da toplumda ezilmenin karşısında hiçbir şey yapmadan durmayı; yani kabullenmeyi beraberinde getirmiştir.¹⁰

Toplumsal cinsiyet ve cinsiyet kavramlarının arasındaki farkı anlamlandırmak, bu tezin konusunu oluşturan "görünmeyen emek" kavramını açıklayabilmek adına oldukça önemlidir. Görünmeyen emek kavramı bireylere yüklenen toplumsal cinsiyet rollerinin bir ürünüdür. Bu nedenle toplumsal cinsiyet rollerini incelemek konunun kavranması açısından önem arz etmektedir.

1.2. Toplumsal Cinsiyet Roller

Kökeni Fransızcadan gelen rol kavramı bir karakteri canlandıran oyuncunun sergilemesi gereken hareketlerin genel ismi iken, mecazi anlamda ise bir işte birine ya da bir şeye düşen görev şeklinde tanımlanmaktadır.¹¹ Toplumsal cinsiyet rolleri de rol kavramının mecazi anlamını kapsar ve içinde bulunulan kültür aracılığıyla belirlenmiş olan ve kişinin kadın veya erkek olmasının bir gereği olarak uyması beklenen davranışları işaret etmektedir. Doğum itibari ile oluşan kadın ve erkek özellikleri, zaman içerisinde içinde bulunulan kültür tarafından yorumlanarak inşa edilir ve bu durum toplumsal cinsiyet rollerini oluşturur.¹²

⁹ Gönül Demez, **Kabadayıdan Sanal Delikanlıya Değişen Erkek İmgesi**, İstanbul: Babil Yayınları, 2005, s.22.

¹⁰ Kamla Bhasin, **Toplumsal Cinsiyet: Bize Yüklenen Roller**, (Çev. Ayşe Coşkun), İstanbul: Kadav Yayınları, 2003, s.7.

¹¹ Türk Dil Kurumu, "Rol", (Çevrimiçi), <https://sozluk.gov.tr/> , 02.12.2019.

¹² Nazife Gürhan, "Toplumsal Cinsiyet ve Din", **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, S.IV, 2010, s.59.

Toplumsal cinsiyet rollerini tayin eden giyim şekli, nitelikler ve sorumluluklar gibi bazı normlar bulunmaktadır. Kadın ve erkeklerin farklı şekilde giyinmesi, kadınlardan anaçlık ve uysallık gibi bazı nitelikler beklenirken, erkeklerden güçlü ve rekabetçi davranışlar beklentisi, çocuk bakımı ve ev işlerinin kadının sorumluluğu olarak görülmesi ve benzer şekilde haneye ücret getiren kişinin erkek olması beklentisi bu normlara örnek olarak verilebilir.¹³ Toplumsallaşmada bireyler sahip oldukları cinsiyete özgü taşımaları gereken nitelikleri öğrenir ve bu bireyin benlik duygusunu şekillendirir. Bu aşamada bireylerin toplumsal cinsiyet rollerini uygulama derecelerine göre toplum onları kadınsı ya da erkeksi olarak adlandırmaktadır.¹⁴

Toplumsal cinsiyet rolleri insanlar tarafından üretilmektedir. Bir insan henüz dünyaya gelme aşamasındayken bu roller inşa edilmektedir. Toplumsal cinsiyet rollerinin öğrenildiği ilk yer olarak aileyi göstermek mümkündür. Bir çocuk doğar doğmaz aile onu, içinde bulunduğu toplumun toplumsal cinsiyet rollerine göre büyötmeye başlamaktadır. Anne ve babanın çocuğı sevme şekilleri ve öğrenme aşamasının kilit noktasını oluşturan oyunlar gibi araçlar ile toplumsal cinsiyet rolleri bireye işlenmektedir. Örneğın kız çocuklarının evcilik oynaması ve bu oyun esnasında bebeklere bakan, yemek yapan bir görevi üstlenmesi, erkeklerin ise silah, oyuncak araba ve uçak gibi gücü simgeleyen oyuncaklar ile oynaması toplumsal cinsiyet rollerinin içselleştirilmesini pekiştirmektedir. Bu anlamda toplumsal cinsiyet rollerini pekiştiren bir diğeri önemli araç ise ders kitaplarıdır. Annenin temizlik ve yemekle uğraşan ve çocuklarına bakmakla yükümlü olan bir rolü olmasına karşın, babanın ailenin temsilcisi, karar mekanizması ve evde yaşayan bireylere bakmak için para kazanması gereken bir rolü olduğu ders kitaplarında çocuklara öğretilmektedir.¹⁵ Kancı'ya göre de ders kitaplarında cinsiyet rollerine karşı oldukça göze çarpan ifadeler yer almaktadır. Örneğın; erkeklerin askerlik görevinde bulunması onları devlet için özel bir konuma yükseltmekte ve bu durum kadınlar için tam tersini ifade etmektedir.

¹³ Bhasin, **a.g.e.**, s.12.

¹⁴ Senem Kurt Topuz ve Hülya Erkanlı, "Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın ve Erkeğeri Atfedilen Anlamların Metafor Yöntemiyle Analizi", **Alternatif Politika**, C:8, S:2, 2016, s.305.

¹⁵ Sema Yılmaz, "Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Günlük Hayattaki Yansımaları: Çorum/Alaca Örneğeri", **İmgelem Dergisi**, S.2, 2018, s.60.

Kadınlar bu görevin dışında bırakılarak ikincil bir konuma düşürülmüş, askerlik görevi yerine “annelik” gibi temel bir görev üstlenmek zorunda bırakılmışlardır.¹⁶

Toplumsal cinsiyet rollerini irdelerken mekân ve toplumsal cinsiyet eşleştirmelerini incelemekte fayda vardır. Bu anlamda yaşanan özel alan kamusal alan ayrımında kadınlar özel alan ile eşleştirilmiş, erkekler kamusal alandaki rolleri üstlenmiştir. Toplumsal cinsiyet rollerinin dağılımında kamusal alandaki kaynakların kullanım imkânı erkeklerin kontrolünde olduğundan hem çalışma deneyimi hem de eğitim imkânı olarak erkekler kadınlara göre daha avantajlı konumda yer almaktadırlar. Kadınlar ise özel alan ile ilişkilendirildiklerinden ev içi bakım ve hizmetler ile yükümlüdür. Bu sebeple kadınlar iş yaşamına erkekler ile eşit koşullarda başlayamamakta ya da eşit koşullarda deneyimler elde edememektedir.¹⁷

Toplumsal cinsiyet rolleri bireylerin kişilik özelliklerinin oluşması açısından belirleyici konumdadır. Oakley’e göre erkekler kadınlara göre daha agresif, cesur, dışadönük ve korumacı kişilik özelliklerini benimserken, kadınlar erkeklere göre daha hassas, duygusal, sezgileri kuvvetli ve daha evcimen kişilik özelliklerini benimsemektedir. Egemenliğin erkekte olduğu toplumlarda kadının toplumsal cinsiyet rolü ev ile ilişkilendirilmiştir. Bu toplumlarda iktidar sahibi erkektir ve kadın erkeğin korumasına muhtaç derecede zayıf bir meta olarak betimlenmektedir. Ayrıca erkek egemen toplumlarda kadın hükmedilen tarafta yer almaktadır. Erkek egemen toplum kadına hükmedebilmek adına onun en belirgin ve temel özelliği olan doğurganlığını görmezden gelerek, bu özelliği önemsiz kılmaktadır.¹⁸

Toplumsal cinsiyet rollerinin oluşturulması ve uygulanmasında dilin çok önemli bir etkisi bulunmaktadır. Dil, bireyin biyolojik olarak kadın olması ile kadınsı olması arasındaki farkları normalleştirerek iki kavramın birbirinden ayırt edilmesini

¹⁶ Tuba Kancı, “Türkiye’de Eğitim, Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Noktaları”, **Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyet: Edebiyat, Medya, Siyaset**, (Der. Simten Coşar, Aylin Özman), İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.89.

¹⁷ Derya Şaşman Kaylı, “Kadın Bedeninin Annelikle İmtihanı: Toplumsal Cinsiyet Bakış Açısının, Annelik Kurgularıyla İlişkisi”, **Toplumsal Cinsiyet, Farklı Disiplinlerden Yaklaşımlar**, (Ed. Derya Altun- Huriye Toker), Ankara: Nika Yayınevi, 2017, s.62.

¹⁸ Hatice Bülbül, “Toplumsal Cinsiyet Kimliklerinin Oluşumu ve Toplumsal Cinsiyet Temsilleri”, **Toplumsal Cinsiyet ve Medya**, (Ed: Huriye Kuruoğlu, Bermal Aydın), Ankara: Detay Yayıncılık, s.2.

güçleştirir.¹⁹ Örneğin; TDK sözlüğünde kadının tanımına bakıldığında sıfat anlamında “*Analık veya ev yönetimi bakımından gereken erdemleri, becerileri olan*”, mecaz anlamında ise “*Hizmetçi bayan*” tanımlamaları ile karşılaşilmektedir. Başka bir deyişle biyolojik anlamdaki kadının tanımı toplumsal cinsiyetin kadına yüklediği anlamlar ile iç içe geçmiş vaziyettedir.²⁰ Bu örnekte de olduğu gibi cinsiyet ile toplumsal cinsiyet kavramlarının birçok kaynak ve söylemde aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bu durum toplumsal cinsiyet kavramını doğallaştırmakta ve kadınlık ile erkekliğin yalnızca farklı fiziksel özellikler taşıdığı kabulüne işaret etmektedir. Fakat toplumsal cinsiyet rolleri yalnızca farklılık düzeyine indirgenemeyecek ölçüde önemli ve açıklanmaya ihtiyaç duyulan kültürel yapılarıdır. Toplumsal cinsiyet rollerinin doğallaştırılması demek kadınlık ve erkeklik arasındaki eşitsizlik ve ayrımcılığı normalleştirmek anlamını taşımaktadır.²¹ Savran’a göre de toplumsal cinsiyet rollerini doğallaştırmak, cinselliği de doğal olduğu düşünülen iki cinse indirmek anlamını taşımaktadır. Bu da cinsel yönelimleri yok saymak, ya da var olan farklı yönelimleri doğal kabul edilen erkeksilik ve kadınsılık rolleri ile özdeşleştirmeye sebep olmaktadır. Örneğin; kadınsılığı eşcinsel erkeklere, erkeksiliği ise lezbiyenlere atayan bir durum ile karşılaşilmektedir. Böylelikle Feminizm için önem taşıyan toplumsal cinsiyet kavramı doğallaştırıldığında cinselliği kontrol eden bir mekanizmaya dönüşmekte ve bu kavramdan istenilen verim alınamamaktadır.²²

Toplumsal cinsiyet rollerinin doğal olduğu düşüncesinin farklı temelleri ve yol açtığı sonuçları da bulunmaktadır. Bu durum kadın ve erkek arasındaki temel farkın bedenlerden kaynaklandığı ve kadının ikincil konumunun sebebinin “kadın bedeni” olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Örneğin Saygılıgil’e göre ataerkillik ve tek tanrılı dinler gibi sistemler kadın bedeninin kontrol altına alınmasında önemli etkiye sahiptirler. Örneğin bu durumu tek tanrılı dinler açısından ele aldığında Yahudi-Hristiyan inançlarında kadın bedeni kötülük ve günah ile eşdeğer görüldüğünü, benzer şekilde İslam inancında da cinselliğin düzenlenme durumu oldukça önem arz ettiğini

¹⁹ Susan J. Hekman, **Toplumsal Cinsiyet ve Bilgi, Postmodern Bir Feminizmin Öğeleri**, (Çev: Bekir Balkız, Ümit Tatlıcan), Ankara: Say Yayınları, 2016, s.58.

²⁰ Türk Dil Kurumu, “Kadın”, (Çevrimiçi), <https://sozluk.gov.tr/> , 19.11.2019.

²¹ Aksu Bora, “Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık”, **Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Ed. Müge Ayan Ceyhan-Kenan Çayır), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s.2.

²² Acar Savran, **a.g.e**, s.243-244.

ileri sürmektedir. Yine Saygılıgil'e göre Avrupa'da yaşanan Cadı Avları ya da günümüzdeki nüfus politikaları da bu çerçevede ele alınabilir.²³

Doğallaştırılmış toplumsal cinsiyet rollerine örnek olarak yine çocuğun bakımının ve yetiştirilmesinin sevgi ve itaat kavramları ile ilişkilendirilmiş olmasını vermek mümkündür. Bu durum çocuk bakımı ile ilgili görevlerin tamamının kadına yüklenmiş olmasını normalleştirmektedir. Babanın çocuk bakımı ile ilgilenmemesi bu sebeple normal karşılanmaktadır. Aynı şekilde hasta, yaşlı ve engelli bireylerin de bakım hizmetlerinin kadınlar tarafından karşılanması gerektiği algısı aynı sebeplere dayanmaktadır.²⁴

Toplumsal cinsiyet rolleri, biyolojik açıdan eşitsiz olmayan dişi ve erkek farklılığının sosyo-kültürel değerler yolu ile hiyerarşik bir yapıya dönüşmesinin aracıdır. Bu hiyerarşik yapıda dişillik ve erillik birbirlerine tamamen zıt yapılar şeklinde karşımıza çıkar. Bu zıtlık içerisinde birçok toplumda erkeklerin kadınlardan daha üstün görülmesi ve kadının konumunun ikincil bir yapıda değerlendirilmesi söz konusudur.²⁵ Kadın ve erkeğin toplumdaki konumu belirlenirken doğa ve uygarlık özdeşleştirmelerine gidilmiştir. Burada kadının doğa ile, erkeğin ise uygarlık ile eşleştirildiği görülmektedir. Kadınların doğurgan yapıda olması, bir şeyleri doğal yollarla var edebilmesi doğa ile eşleştirilmesine sebep olmaktadır. Erkekler ise kültürel olarak bir şeyleri yaratmada zorlanmadığı ön kabulü aracılığıyla uygarlık ile özdeşleştirilmektedir. Bu görüş doğrultusunda çalışmalarını yönlendiren Simon de Beauvor ve Sherry Ortner gibi yazarların buradaki temel çıkarımları, insanların her daim doğaya hükmetme çabasının kadınların toplumdaki ikincil konumunu açıklamaya yardımcı olduğu düşüncesidir.²⁶

Toplumsal cinsiyetin uygulanabilir yüzü olan toplumsal cinsiyet rollerini aktardıktan sonra toplumsal cinsiyetin ve dolayısıyla rollerin tarihsel süreçteki

²³ Feryal Saygılıgil, **Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları**, Ankara: Dipnot Yayınları, 2016, s:12-13.

²⁴ Şaşman Kaylı, **a.g.e.**, s.75.

²⁵ Fatmagül Berktaş, "Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye", **Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları**, 2004, s.2-3.

²⁶ Nira Yuval Davis, **Cinsiyet ve Milliyet**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.26.

oluşumlarını incelemek adına Feminist Hareketin geçmişi ve bugününü incelemekte yarar vardır.

1.3. Toplumsal Cinsiyet ve Feminist Hareketler

Toplumsal cinsiyet ile görünmeyen emek tartışmalarının çıkış noktaları incelendiğinde bu kavramların feminist görüşler tarafından belirgin şekilde incelendiğini gözlemlemek mümkündür. Bu sebeple feminizm kavramını açıklamak ve feminist hareketlerin seyrine kronolojik olarak bakmak görünmeyen emek tartışmalarının hangi koşullar ve süreçler içerisinde ortaya çıktığını görebilmek adına önemlidir.

Feminizmin zaman içerisinde kadınların deneyimlediği farklı sorun ve konulara odaklanması kendi içerisinde çeşitli hareketlere ayrılması sonucunu doğurmuştur. Bu noktada farklı hareketlerin değiştiği konular literatürde bütüncül şekilde ele alınarak görünmeyen emek tartışmalarının oluşmasına zemin hazırladığından tez açısından önem arz etmektedir. Bu bölümde feminist hareketin öncelikle dünyadaki süreçlerine, ardından da Türkiye’deki seyrine değinilmektedir.

1.3.1. Dünya’da Feminist Hareketler

Feminizm erkekler ve kadınların eşit siyasi, sosyal, hukuki, ekonomik hakları paylaşabilmesini hedefleyerek kadınların bulundukları noktayı ileriye götürme amacıyla bulunan bir harekettir.²⁷ İngilizce karşılığı “feminism” olan bu kelime Latince kadın anlamına gelen “femina” kelimesinden türetilmiştir.²⁸ Feminizm, kadınların bireysel deneyimlerini göz ardı eden önyargıları değiştirip iki cinsiyet arasındaki hiyerarşiye karşı ortaya çıkan toplumsal hareketin ismidir. Feminizm kadınların erkekler tarafından tahakküm altında olduğu düşüncesine dayanır ve bu tahakkümü ortadan kaldırmayı hedefleyen felsefi ve etik yaklaşımların tamamı feminizmdir.²⁹

²⁷ Karen Offen., “Defining Feminism: A Comparative Historical Approach”, **Chicago Journals**, V:14, N: 1, 1988, s.123.

²⁸ Etimoloji Sözlüğü, “Feminizm”, (Çevrimiçi), <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/feminist> , 07.12.2019.

²⁹ Abdülbaki Güçlü, Erkan Uzun ve Serkan Uzun, **Felsefe Sözlüğü**, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003, s.553.

Türkiye’de 1960’lı yıllardaki feminist hareketin öncülerinden olan Tekeli’ye göre “Feminizm kadınların var olma savaşlarını demokratik bir şekilde toplumun her alanında göstermesidir.”³⁰ Doltaş’a göre feminizm ise kadın problemleri ile ilgilenen ve toplumda kadının göz ardı edilmesi, ikincil konuma düşürülmesi gibi sorunlara çözüm üretilmesi ve böylelikle kadınların toplumsal yapı içerisindeki durumlarının iyileştirilmesi için çaba gösteren toplumsal harekettir. Bu değişim için ise feminizm en başta ataerkillikle başa çıkmayı amaçlamaktadır.³¹ Türkiye’de feminist hareketler konusunda çalışmaları ile bilinen Çakır’a göre de feminizm diğer düşünce sistemlerinden farklı olarak toplumsal cinsiyet sebebi ile meydana gelen hiyerarşi ilişkisini gözler önüne sermeyi hedefler. Bu hiyerarşik ilişkinin kadınlar açısından yarattığı bağımlılık durumunu ve ikincil konumu derinlemesine incelemek ve ortadan kaldırmak için çeşitli mücadele sistemleri oluşturmak feminizmin öncelikli amaçları arasındadır. Fakat bu amaçları gerçekleştirmek için uygulanan yöntemlerin farklılığı bakımından feminizm kendi içerisinde birçok farklı dala ayrılmıştır.³²

Feminist hareketi incelerken üzerinde durulması gereken önemli noktalardan biri toplumsal cinsiyet çalışmalarının ilerleyişidir. Bu anlamda yaşanan gelişmeleri Ecevit 3 aşamada toplamıştır: Birinci aşama kadın ve erkek arasındaki farklılığın vurgulanmasıdır. İkinci aşamada ise toplumsal cinsiyet rollerinin öğrenilmesi ve toplumsallaşma konusu öne çıkmaktadır. Son aşamada da toplumsal cinsiyet konusunun sınıf sistemleri ve ataerki gibi sistemlerde en önemli noktayı oluşturduğu kanısına varmıştır. Bu anlamda Ecevit, emek, siyaset, ekonomi gibi birçok konunun çözümlenmesinde toplumsal cinsiyet bakış açısı ile hareket edilmesinin gerekliliğini savunmaktadır. Toplumsal cinsiyet kavramının bu çözümlemelerde araç olması toplum içerisinde görünmeyen hiyerarşi ve iktidar yapısının görünür kılınması anlamında büyük katkılar sağladığını, toplumsal cinsiyetin burada adeta bir mercek görevi gördüğünü iddia etmektedir.³³

³⁰ Şirin Tekeli, **Feminizmi Feministler Tartıştı**, İstanbul: Kadınca, 1989, s.54.

³¹ Dilek Doltaş, “Feminizm Açısında Sekizinci Günah ve Bir Cinayet Romanı”, **Toplum ve Bilim**, S.53, 1991, s.83.

³² Serpil Çakır, “Feminizm: Ataerki İktidarın Eleştirisi”, **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, (Ed.Birsen Örs), İstanbul: Bilgi University Publishing, 2007, s.415-416.

³³ Yıldız Ecevit, “Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisine Başlangıç”, **Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011, s.5.

Feminist hareketi 19. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar 3 farklı dalgada incelemek mümkündür. Fakat belirtmek gerekir ki 19. yüzyıldan önce de feminist hareketin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan ve ilerleyen süreçte feminist harekete yol gösterici olma özelliği bulunan birçok düşünür ve eser ile karşılaşmak mümkündür. Bu dönem Protofeminist dönem olarak adlandırılmaktadır. Feminist hareketin birinci dalgasının sanayileşme ve liberal düşünceler etkileri ile ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu dalga hem liberal kadın hakları hareketlerini ve hem de sosyalist feministleri kapsayarak 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ortalarına kadar ABD ve Avrupa’da erkeklerle eşit siyasi ve hukuksal haklara sahip olma çabalarıyla gündemde olmuştur. İkinci dalga feminist hareket ise 1960’lı ve 1970’li yıllarda savaş sonrası batılı toplumlarda, Afro-Amerikalılar gibi farklı etnik kökenli gruplar ile eşcinseller gibi farklı yönelimli gruplar arasında başlamış ve kadınların radikal sesleriyle 1980’li ve 1990’lı yıllarda da devam etmiştir. Bu dalganın etkileri üçüncü dünya ülkelerinde yaşayan kadınların da harekete geçmesi için onlara ilham verdiğini söylemek mümkündür. 1990’ların ortasında başlayan üçüncü dalga feminist hareket ise bilgi toplumu ve neoliberal siyaset bağlamında ortaya çıkmıştır. Bu dalgada daha çok teorik sorunlar ve kavramların sorgulandığı görülmektedir.³⁴

1970’lerde ilk kez feministler tarafından kullanılan toplumsal cinsiyet kavramını irdeleyebilmek adına feminist hareketin tarihsel arka planına bakmak önem arz etmektedir. Çünkü feminist hareketin karşı durduğu sorunların çıkış noktası incelendiğinde adaletsiz iş bölümüne yol açan toplumsal cinsiyet rolleri dikkat çekmektedir. Dört farklı dönemde ele alınan feminist hareketin detayları bir sonraki bölümde incelenmektedir. Feminist hareketlerin özelliklerini incelemek hem konuya açıklık getirebilmek için hem de toplumsal cinsiyet ve sebebiyet verdiği diğer sorunların çözümü adına yer alan gelişmeleri süreç içerisinde görebilmek adına oldukça önemlidir. Feminist hareketlerin dünyadaki gelişim seyri bölümler halinde incelendikten sonra Türkiye’de yaşanan gelişmeler de ayrı bir başlık altında incelenmektedir.

³⁴ Seda Özyıldız, “Toplumsal Cinsiyet Çalışmalarının Tarihçesi”, **Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 2016, s.7-9.

1.3.1.1. Protofeminist Dönem ve Birinci Dalga Feminizm

Feminist hareketin başlangıcı literatürde 19. yüzyıl olarak ifade edilse de bu tarih öncesinde feminizmin temellerinin atıldığı açıkça görülmektedir. Kendisini feminist olarak tanımlamayan birçok düşünürün birbirinden kopuk olarak öne attığı fikirler günümüz feminizmine ışık tutmuştur. Bu dönem Protofeminist dönem olarak adlandırılmaktadır. Avrupa tarihinde bu döneme ait fikirlerin 14. yüzyılda genellikle üst sınıf kadınlar tarafından dile getirildiği bilinmektedir. Protofeminist dönem düşünürleri Birinci Dalga Feminizmi olarak adlandırılan feminist hareketin ilk dönem düşünürlerini fazlasıyla etkilemiştir.³⁵

Kadınlar, Fransız Devrimi esnasında ve sonrasında devrim yanlısı olup olmadığı önemsenmeksizin bu mücadeleye katkıda bulunmak adına, sanat ve edebiyatın tartışıldığı salonlarda yer alabilmek, kendi siyasi gruplarını kurabilmek gibi çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Fakat bu girişimlerinin görünürlük elde edebilmesi için öncelikle erkeklerle aynı seviyede yurttaş olarak kabul görülmeleri gerekmektedir.³⁶ Kadınların çalışma hayatına girişi ve ücretli çalışan konumuna gelmeleri ile 18. yüzyılda kadınların toplumsal alanda görünürlüğü artmış, bu durum da kadınların eşitlik ve hak arayışının daha yaygın hale gelmesine sebep olmuştur.³⁷ Talaslı'ya göre bu dönemde yaşanan Fransız Devrimi sayesinde kadınlar özgürlük, eşitlik ve adalet istemleri ile gündeme gelmiş ve bu durum da feminizmin ortaya çıkışına büyük bir zemin hazırlamıştır.³⁸

1792 yılında feminizmin temel eserlerinden biri olan Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi başlıklı çalışması Marry Wollstonecraft tarafından yayımlanmış ve bu eser birçok düşünür tarafından feminist hareketin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. Bu eserde Wollstonecraft kadın sorunlarının temelini kadınların yetersiz eğitim almaları ile ilişkilendirmektedir. Bu durumu şu sözleri ile aktarmaktadır:

³⁵ A.e., s.7.

³⁶ Diren Çakmak, "Fransız Devrimi'nde Kadın: Eksik Yurttaş", **Ege Akademik Bakış**, C:2, S:7, 2007, s.741.

³⁷ Özyıldız, a.g.e., s.7.

³⁸ Gülay Talaslı, **Siyaset Çıkmazında Kadın**, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1996, s.12.

“... Kadınlar genellikle hiç de düzenli eğitim almazlar ve çocukluktan itibaren yöntemin değerini öğrenen erkeklerin sergilediği planlama ve kesinlik arama yeteneklerine nadiren sahip olurlar.... Kadınlar kendi bilgilerini salt gerçek yaşamı gözlemleyerek edinirler.”³⁹

Wollstonecraft’ın temel düşüncesi; eleştirel düşünmenin bireyi özgürleştireceği ve uygun bir eğitim ile kadının erkeğe hizmet etme rolüne boyun eğmesinin engelleneceği yönündedir.⁴⁰

Protofeminist dönemde Wollstonecraft’tan önce de feminizme katkıda bulunan önemli eserler verilmiştir. Bunlardan arasında 1791’de Olympe de Gueges tarafından yayımlanan “Kadın Hakları” isimli el broşürü ile 1790’da Judith Sargent Murrey tarafından yayımlanan “*Cinsiyetler Arasındaki Eşitlik Üzerine*” isimli eserlerini örnek olarak göstermek mümkündür. Doğrudan feminizme özgü eserlerden biri olmasa da 1760’lı yıllarda William Blackstone tarafından yayımlanan “İngiltere Kanunları Üzerine Yorumlar” isimli eserde de kadınların yasal olarak haklarının bulunmadığı ve kamusal alanda hiçbir şekilde var olmadığı açıkça belirtilmiştir.⁴¹

Feminist hareket ülkeden ülkeye ortaya çıkış ve ilerleme konusunda farklılık gösterse de “Birinci Dalga Feminizm” olarak adlandırılan feminist hareketin çıkış noktası 19. yüzyıla denk gelmektedir. Devrim ile çalkalanan bu dönemde doğal haklar düşüncesi hakimiyete sahiptir. Mary Wallstonecraft gibi birçok düşünür Doğal Haklar Doktrini’ni kadınlara uyarlamak istemiştir. Bu düşünceye göre kadınlar da erkekler gibi birer vatandaşdır ve onlarla aynı seviyede hak ve özgürlük sahibi olmalıdırlar. Bu anlamda yapılan çalışmalardan ilki 1848’de Elisabeth Cady Stanton tarafından yayımlanan Duygusal Bildiri’dir. Bildiriye göre kadınlar ve erkeklere tanrı eşit haklar sağlamıştır ve bu haklar sorgulanmadan uygulanmalıdır. Özgürlük, yaşam hakkı ve yönetim hakları bu hakların içindedir.⁴²

19. yüzyılın feminist hareketinde öncü olarak Aydınlanmacı Liberal Feministler ile karşılaşmakta ve bu grubun genel talebinin siyasi ve hukuki haklar

³⁹ Mary Wollstonecraft, **Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi**, (Çev. Deniz Hakyemez), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018, s.35.

⁴⁰ **A.e.**, s.35.

⁴¹ Josephine Donovan, **Feminist Teori**, (Çev. Aksu Bora Aksu Bora, Fevziye Sayılan ve Meltem Ağduk Gevrek) İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.25-26.

⁴² Donovan, **a.g.e.**, s.21.

üzerine olduğu görülmektedir. Aydınlanmacı Liberal Feministlerin bu konuda hareket noktası ise farklılık değil aynılık üzerinedir. Kadınlar ve erkekler arasında herhangi bir fark olmadığını ve bu yüzden kadınların da erkeklerle aynı siyasi ve sosyal fırsatlara sahip olması gerektiğini savunmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında ise birçok ülkede kadınlar siyasi ve hukuki haklar elde etmeye başlamışlardır.⁴³

Yine bu dönemde karşılaşılan ve amaç yönünden farklı olsa da Birinci Dalga Feminist hareket içerisinde değerlendirilen bir diğer hareket ise 19. yüzyıl Kültürel Feminizmidir. Bu hareketin amacı Aydınlanmacı Liberal Feministlerin siyasi hak ve özgürlük taleplerinin ötesine geçebilmektir. Bu anlamda da Aydınlanmacı Liberal Feministlerin değinmediği evlilik, ev yaşamı ve din gibi konular üzerinde fikirler üretmişler ve onlardan farklı olarak kadın ve erkeğin aynılığı üzerine değil, farklılığı üzerine yoğunlaşmışlardır. Ayrıca Kültürel feminist teorinin altında toplumda kadının; özellikle de annenin baskın olduğu anaerkil bakış açısı bulunmaktadır. Bu da özünde farklılıkların şiddetsiz bir biçimde bir arada olması ve kamusal hayatın uyumlu bir şekilde düzenlenmesi görüşünü beraberinde getirmektedir.⁴⁴ Özyıldız'a göre Kültürel Feminizmin temel eseri 1845 tarihli Margaret Fuller'in 19. yüzyılda Kadın isimli eseridir. Bu eseri kültürel feministlerin temel düşüncelerini en iyi şekilde anlatan eser olarak tanımlamaktadır. Fuller'e göre kadınların özgürleşmesi dünyayı daha uyumlu ve barışçıl bir hale getirecektir.⁴⁵

Birinci dalga feministleri kadınların sosyal ve siyasi hakları için mücadele ederken, aynı zamanda ırkçılık ile de savaşımlardır. Bu dönemin elde ettiği en önemli sonuçlardan biri de cinsel özgürlük düşüncesini temel alan “cinsel devrim” isimindeki hareketi çıkış noktası kabul ederek, kadınların toplumsal statü ve rollerine etki edecek algıların oluşmasını sağlamaktır.⁴⁶

⁴³ Hülya Durudoğan, “İkinci Dalga Fransız Feminizmine Kısa Bir Bakış”, **Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Eşitsizlikler Mücadeleler Kazanımlar**, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010, s.67.

⁴⁴ Donovan, **a.g.e.**, s.74.

⁴⁵ Özyıldız, **a.g.e.**, s.12.

⁴⁶ Gün Taş, “Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri”, **Akademik Hassasiyetler**, C:3, S:7, 2016, s.164-175.

Feminizmin temellerinin oluřtuđu protofeminist dönem ve birinci dalga feminist dönemde kadınların ağırlıklı olarak siyasi haklar elde etmeye yönelik tutumları bu dönemi diğeri dönemlerden ayıran en önemli özellik olarak görölmektedir.

1.3.1.2. İkinci Dalga Feminizm

1960'lı yıllar feminizmin ikinci döneminin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. İkinci Dalga Feminizm olarak adlandırılan bu dönemin Birinci Dalga Feminizmden farklı birçok yönü ön plana çıkmaktadır. Edebiyat, sanat, politika, eğitim gibi hayatın her kesiminde kadınların özgür olabilmesi ve ayrımcılığa uğramaması İkinci Dalga Feminizmin temel çıkış noktası olmuştur. Bu dönemde dikkat çeken en önemli gündem özel alan ve özel alandaki eşitsizliklerdir. İkinci Dalga Feminizm Birinci Dalga Feminizmden farklı olarak kadın ve erkeğin farklı olduđu görüşündedir. Fakat kadınlar kendi aralarında aynıdır. İkinci Dalga Feminizmin temel talebi özgürlüklerdir.⁴⁷ Bu taleplere siyasal hayatta özgürlük, eğitim alanında özgürlük ve cinsel özgürlük konularını örnek olarak vermek mümkündür.

Bu dönem feminist hareketinin en belirgin özelliklerinden bir diğeri dönemin yükselen siyasi anlayışı Marksist/Sosyalist hareketin uzantısı olarak mücadele ve devrim yoluyla bu taleplerin karşılanabileceği görüşünde olunmasıdır. Bu sebeple İkinci Dalga Feminizmin çözüm yollarını genellikle çatışmacı olduğunu söylemek mümkündür. Dönemin özelliklerini Sancar da řu şekilde ifade etmektedir:

“İkinci dalga kadın hareketlerinin gelişiminde en önemli etken 1968 ve sonrasında gelişen yeni sol hareketlerdi. Yeni sol hareketler feminist eleştiriden çok etkilendi; bu iki önemli toplumsal hareket, birçok tartışma ve gerilim içerse de, eşzamanlı, etkileşimli iki önemli özgürlük hareketi olarak yirminci yüzyılın son çeyreğinde, özellikle Kuzey Atlantik toplumlarında modern siyasal yaşamı çok yakından şekillendirdi. İkinci dalga kadın hareketlerinin kurucu ve aktif öncülerinin çoğu yeni soldan gelen kadınlardı: Üniversite eğitilmiş, orta sınıf, çifte kariyer yaşayan kadınlar...”⁴⁸

⁴⁷ Ayşe Ayata ve Özlem Gölğelioğlu, “Siyaset ve Katılım”, **Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi**, (Der. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011, s.67-77.

⁴⁸ Serpil Sancar, “Türkiye’de Kadın Hareketinin Politığı: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler”, **Birkaç Arpa Boyu, 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar**, Prof. Dr. Nermin Abadan Unat’a Armağan, (Der. Serpil Sancar), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011, s.58.

İkinci Dalga Feminist harekette cinsiyet ayrımcılığı meselesinin toplumsal cinsiyetten kaynaklandığı kabulü feminist çalışmalara büyük katkılar sağlamıştır. Günümüzde de feminist çalışmalar toplumsal cinsiyet ile tezin konusunu oluşturan bakım ve ev içi emek konularını çözümlemelerinde bir araç olarak kullanmaktadır.⁴⁹

Bu dönemde görülen tartışmaların bir diğer ağırlıklı noktası ise cinsellik ve doğurganlık üstünedir. Sorgulamaların bu yöne doğru kaymasının en önemli sebebi 1960’larda kolaylaşan doğum kontrol yöntemleri ile kadınların anne olup olmamayı tercih edebilmeleri yani bir nevi “cinsel özgürlük” meselesinin gündeme gelmesi olmuştur. Cinsel özgürlük meselesi kadınların anne rolü dışında da toplumda var olabileceği bilincinin yükselmesine yol açmıştır.⁵⁰

Bu dönemde Birinci Dalga Feminizm sonrası hukuksal ve siyasal olarak elde edilen hakların hayat pratiğine dönüşmesi konusunda sorunlar yaşandığı anlaşılmıştır. Kadın ve erkek hiçbir suretle birbirinden üstün olarak nitelendirilmemiş; bu da kadın ve erkek arasındaki farklılık veya benzerliklerin irdelenmesinden çok geleneksel cinsiyet rollerinin irdelenmesine yol açmıştır. Kadınların toplumdaki yerini belirleyen şeyin yalnızca biyolojik cinsiyet olmadığı, toplumsal cinsiyet rolleri ile bu konumun belirlendiği görüşü İkinci Dalga Feminizm ile yükselmiştir. Bu da ataerkillik ve erillik tartışmalarının gündeme gelmesine sebep olmuştur. Yine bu dönemde kadınların toplumsal ve kültürel açıdan baskı ve ayrımcılık yoluyla ikinci sınıf konumuna itildiği ve bunun kadınlar içerisinde kurulacak evrensel kız kardeşlik dayanışması ile yok edilebileceği yönünde görüşler savunulmuştur. Ortaya çıkan küresel “kız kardeşlik” anlayışı kadınların birlikte harekete geçmesini sağlayarak feminist hareketi kuvvetlendirmiş ve yaygınlaşmasını sağlamıştır.⁵¹

“Kız kardeşlik” bu dönem feminist hareket içerisinde detaylıca incelemeyi gerektiren konulardan biridir. Bu düşünceye göre kadınların tamamı gündelik hayat içerisinde çeşitli sorunlarla uğraşmaktadır. Erkek egemen toplumsal yapı bu sorunları özel alan içerisinde tutmaya çalışarak kadınların bir araya gelip kolektif bir bilinç elde

⁴⁹ Meryem Koray, “Avrupa Birliği ve Türkiye’de “Cinsiyet” Eşitliği Politikaları: Sol-Feminist Bir Eleştiri”, **Çalışma ve Toplum**, C: 29, S:2, 2011, s.15.

⁵⁰ Taş, **a.g.e.**, s.171.

⁵¹ Nezahat Altuntaş, **Türkiye’de Farklılıklarına Rağmen Kadınlar: Post-Feminist Çağda Türkiye’de Farklı Kadın Konumları**, Ankara: Orion Kitabevi, 2012, s.10.

etmesine engel olmaktadır. Dönemin en önemli çıkarımlarından olan “özel alanın politikliği” meselesi burada gündeme gelmekte ve odaklanılan nokta evlilik, ev hayatı gibi özel yaşamın ataerkillik ile birlikte belli kurallar aracılığı ile hiyerarşik bir düzene çevrilmesidir. Bu da özel olan şeylerin politikleştirilmesi anlamına gelmektedir. Bu sebeple kız kardeşlik düşüncesine göre kadınlar bir kız kardeşlik ağı oluşturarak bireysel deneyimlerini birbirleri ile paylaşmalı ve benzer durumlarda yaşadıkları sorunları çözmek için ortak bir şekilde hareket etmelidirler. Bu düşünce “bilinç yükseltme toplantıları” ile hayat bulmuştur. Fakat bu düşünce ikinci dalga feministlerinin tamamı arasında kabul görmüş değildir. Juliet Mitchel ve Ann Oakley gibi feminist yazarlara göre bilinç yükseltme toplantıları kadın mücadelesi için tek başına yeterli değildir.⁵²

Çaha’ya göre bu dönem feminizminin öne çıkan ve başarı elde ettiği konu “kadınlık” meselesinin ön plana çıkması ve bu meseleye dair çeşitli bakış açılarının gündeme gelmesidir. Ayrıca bu dönemde kadınlar yeni politik haklar da kazanmışlardır. Bilinç yükseltme toplantıları, yaşam biçimlerine alternatifler, toplumda ve evde eşit iş yükü yönündeki faaliyetler feministlerin politika yapma yöntemlerine yaptıkları katkıyı göstermektedir.⁵³

Simone de Beauvoir’ın “İkinci Cins” kitabı bu dönem kadın hareketinin karakteristik özelliklerine dair ipuçları taşımaktadır. Bu kitapta yer alan temel düşünceye göre iki cinsiyet arasındaki savaş sahip oldukları anatomik özelliklerden değil, erkeklik ve kadınlık özellikleri yüzünden meydana gelmektedir.⁵⁴ Başka bir deyişle kadını sahip olduğu biyolojik özellikler değil, sahip olduğu cinsiyet rolü toplumda ikincil konuma sürüklemektedir. Beauvoir, bu ikincil konumun sebebinin kadın ve erkek arasındaki tahakküm ilişkisinden kaynaklandığını öne sürmüştür. O dönemde henüz kavramsallaşmamış toplumsal cinsiyetin ana düşüncesini bu eserin tamamında görmek mümkündür.⁵⁵

⁵² Fatmagül Berktaş, “Feminist Teoride Açılımlar”, **Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları**, (Der. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011, s.6-7.

⁵³ Ömer Çaha, **Sivil Kadın: Türkiye’de Sivil Toplum ve Kadın**, Ankara: Vadi Yayınları, 1996, s.45.

⁵⁴ Simone de Beauvoir, **The Second Sex**, (Çev: H.M.Parshley), Londra: Jonathan Cape, 1956, s.674.

⁵⁵ Zeynep Direk, “Simone de Beauvoir: Abjeksiyon ve Eros Etiği”, **Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar**, (Der. Hülya Şimşek, Fatoş Gökşen, Bertil Emrah Öder, Deniz Yüksek), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018, s.38.

İkinci Dalga Feminizmi içerdği tartışmalar ile tezin konusu olan görünmeyen emek meselesine dair bakış açılarının gelişmesinde bir kilometre taşı olarak ifade etmek mümkündür. Özellikle kız kardeşlik anlayışının bu dönem yaygınlaşması ile kadınlar birbirlerine deneyimlerini aktararak o güne değin kendilerinin bile farkında olmadığı bu meselenin ortak bir problem olduğunu ifade edebilmişlerdir.

1.3.1.3. Üçüncü Dalga Feminizm

Üçüncü Dalga Feminizm 1980'lerden günümüze kadar olan kadın hareketlerine verilen addır. Bu dönemin en önemli özelliği feminist hareketin ulaştığı ve hitap ettiği kitleyi daha da genişletmiş olmasıdır. Bu dönemde ele alınan konular diğer feminist dönemlerde ele alınan konulara göre daha mikro politikalar düzeyinde kalmaktadır. Kadına şiddet, cinsellik, kültür, kimlik, ırk gibi konular Üçüncü Dalga Feminist hareketin temel tartışma konularını oluşturmaktadır. Ayrıca bu hareket bahsi geçen konuları feminist bir bakış açısıyla ele alarak teorikleştirme konusunda büyük bir ilerleme kaydetmiştir.⁵⁶

Bu hareket İkinci Dalga Feministlerin görüşlerine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Üçüncü Dalga Feministlerin tepki gösterdikleri konu ise, özellikle ikinci dalga feminizminin genellikle orta ve üst sınıf beyaz kadınlara göre politika ürettiği ve kadın hareketinin bu bağlamda dar bir kesimi içine aldığı görüşü olmuştur. Üçüncü Dalga Feminist kadınlarının görüşü, ikinci dalga feministlerinin düşüncelerinde yer alan evrensel ve değişmeyen bir kadınlık algısını reddetmektedir. Düşüncelerinde kadın problemlerinin yalnızca beyaz kadınların sorunları olmadığı, kadınların problemleri ile bireysel olarak ilgilenilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar.⁵⁷

Üçüncü Dalga Feministler feminizmin yalnızca orta sınıf beyaz kadınlara ait bir düşünce biçimi olmadığı görüşü ile dünya çapında bulunan feministleri örgütlemek istemiş ve bu yüzden her kesimden kadını içinde barındırmayı amaçlamıştır. Üçüncü Dalga Feministlere göre her kadının içinde bulunduğu toplum ve o kadının sahip olduğu kimlik ona dair farklı problemleri ve haksızlıkları içermektedir. Yani Üçüncü

⁵⁶ Özlem Tür, Çiğdem Aydın Koyuncu, "Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı: Temelleri, Gelişimi, Katkı ve Sorunları", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, C: 7, S:26, 2010, s. 6-7.

⁵⁷ Taş, *a.g.e.*, s.171.

Dalga Feministlerin mücadele konusu olan problemler bir siyahi kadın, Müslüman kadın ya da lezbiyen kadın için tamamen birbirinden farklı olacak ve bu farklılık da feminizmin çeşitliliğini ortaya koyacaktır. Bu düşünce yapısında, ikinci dalga feministlerin vurguladığı evrensel kız kardeşlik olgusuna karşı büyük bir eleştiri ve reddetme durumu bulunmaktadır. Üçüncü Dalga Feminist hareketin diğer feminist hareketlerden asıl farkı burada ortaya çıkmakta; sorunlar evrensel boyutta değil bireysel boyutta ele alınmaktadır.⁵⁸

Üçüncü Dalga Feminist hareket, mücadelesini eril tahakküme karşı yalnızca kadınların özgürleşmesi görüşü dışına taşımayı hedeflemektedir. Bu sebeple harekete yalnızca inanç, ırk gibi nedenlerle ayrıştırılan kadınlar değil, LGBTİ ve eko-vegan bireyler gibi farklı gruplar da dahil olmuştur. Böylece, eril tahakküm sebebi ile zor durumda kalan tüm birey ve gruplar, kendileri ve doğa adına, eşitsiz toplumsal düzene karşı mücadele etmek amacıyla bir araya gelmektedir.⁵⁹ Kadına karşı şiddetin ve kimliksel farklılıkların ön planda olduğu Üçüncü Dalga Feminizm günümüzde etkilerini sürdüren feminist anlayışı ifade etmektedir.

1.3.2. Türkiye’de Feminist Hareket

Feminist hareketin dünyadaki gelişimi üç dönem halinde bir önceki bölümde incelenmiştir. Bu hareketin Türkiye’deki yansımalarını incelemek için tarihsel süreci takip etmek oldukça önemlidir. Modern anlamdaki feminist hareketin Türkiye’de faaliyete geçtiği zaman 1980’li yıllara denk gelmiş olsa da feminist hareketin temellerinin Osmanlı dönemine dayandığını ifade etmek mümkündür. Bu anlamda Türkiye’de feminist hareket incelenirken Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemi olmak üzere iki farklı dönemde ele alınmaktadır.

1.3.2.1. Osmanlı Dönemi Feminist Hareketleri

Osmanlı dönemindeki feminist hareketleri incelemek adına bu dönemdeki siyasi ve toplumsal gelişmelere kısaca değinmekte fayda vardır. Bu dönemdeki feminist hareketler 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı’da başlayan “modernleşme” hareketi ile

⁵⁸ Serdar Örnek, “ABD’de Kadın Haklarının Gelişimi”, **KOSBED**, S:29, 2015, s.116,123.

⁵⁹ Canan Budak, “Türkiye’de Feminist Hareketin Dünü ve Yarını”, **Journal of Business in The Digital Age**, S:1/1, 2018, s.40.

gündeme gelmeye başlamıştır.⁶⁰ Osmanlı’da modernleşme hareketi, Avrupa’dakinden farklı olarak çağın dönüşüm seyri içerisinde siyasi ve hukuki olarak başlamamıştır. 19. yüzyılda modernleşme ve milliyetçilik, siyasi olarak kötü durumda olan Osmanlı İmparatorluğu’nu kurtarmak için önemli bir çıkış noktası olarak görülmektedir. Bu sebeple modernleşme hareketi bizzat devlet tarafından başlatılmış ve çok çeşitli reform programları ilan edilmiştir. Reformların devlet tarafından yapılıyor olması, bunların yalnızca siyasi, ekonomik ve hukuksal anlamda değil aynı zamanda toplumsal anlamdaki reformları da kapsaması ve devletin toplumsal normlara da müdahale etmesi anlamına gelmektedir.⁶¹

Feminizm kavram olarak da Osmanlı’da modernleşme hareketleri ile birlikte tartışılmaya başlanmıştır. Özdemir modernleşme sürecinde kadınların bir kısmını feminizmi kabul ederek, bir kısmı da feminizmi reddederek kadın hareketi içerisinde yer aldığını şu sözlerle ifade etmektedir:

“Bu dönemde Ermeni, Arap, Alevi, Rum, Çerkez, Kürt, Türk ve benzeri kadınların yayınları, yazıları, dernekleri ve toplantıları aracılığıyla özel ve kamusal alanlardaki ikincil konumlarını değiştirmek için etkin ve radikal mücadeleler yürüttüklerini görüyoruz. Bu mücadeleler içinde Hayganuş Mark ve Nuriye Ulviye Mevlan gibi kendini feminist olarak tanımlayan ve feminizm propagandası yapan kadınlar olduğu gibi Zabel Yesayan ve Nezihe Muhittin gibi kendini feminist olarak tanımlanamayan ama kadınların ezilmişliğine dair feminist fikirlere sahip olan ve feminizmden bahseden öncü kadınlar vardır.”⁶²

1839 yılındaki Tanzimat Fermanı ile devlet reformlarını ilan etmiş ve bunlar aslında bir temel haklar ilanı olarak değerlendirilmiştir. Bu temel haklar uygulanabilirliğini 1908 yılındaki İkinci Meşrutiyet ile kazanmıştır. Bu dönemde toplumda var olan baba figürü mutlak hakimiyeti ifade etmekte; bu da Osmanlı’daki padişah figürü ile özdeşleştirilerek mutlakiyetçilik anlayışı olarak öne çıkmaktadır. Bu anlayış meşrutiyet ile reddedilmiş ve özgürlük kavramı önem kazanmaya başlamış olsa dahi babanın kız evladı üzerindeki haklarını inkâr etmeyen aydınlanmacı görüş de yine toplum tarafından benimsenmiş ve çelişkili bir kadına bakış açısı ortaya

⁶⁰ Özyıldız, **a.g.e.**, s.14.

⁶¹ Yasemin Avcı, “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde “Otoriter Modernleşme” ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S:21, s.3.

⁶² Esen Özdemir, “Türkiye Feminist Hareket/Örgütlenme Tarihi”, **Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları** (Der:Feryal Saygılıgil), Ankara: Dipnot Yayınları, 2016, s.292.

çıkılmıştır.⁶³ Bu dönemde modernleşme hareketleri ile ortaya çıkan özgürlük, eşitlik gibi tartışmalara kadınlar da dahil olarak günlük yaşantılarını sorgulamış ve seslerini duyurmayı başarmışlardır. Fakat bu sorgulama toplumun çıkarlarına eklenilerek dönemin bazı erkek entelektüelleri de dahil olmak üzere gerçekleştirilmiş, kadınların talepleri toplumun çıkarlarına ters düşmeyecek şekilde dile getirilmiştir. Buna rağmen yaşanan gelişmeler İslami ataerkilliğin hâkim olduğu bir döneme göre kadınlar açısından oldukça büyük bir adım olmuştur.⁶⁴

Çakır Osmanlı döneminde kadınlara dair yaptığı derin çalışmalarında modernleşme dönemindeki aile yapısı ve kadına bakış açısı ile ilgili durumu şu şekilde ifade etmiştir:

“... Nasıl imparatorlukta mutlak otorite padişahındır algısı değişmeye başladıysa, mutlak otoritenin babada olduğu geniş bir aile tipi de aynı akıbete uğradı. Sosyal hareketlilik beraberinde bireyselleşmeyi getirdi. Bireyselleşme, kadın-erkek ayrımının üzerinde oturduğu, kadına ve erkeğe iki ayrı dünya sunan, bu ayrımın üzerinde şekillenen sosyal yapının, aile içi yaşamdan ev mimarisine, kadının giysisinden eğlenme biçimine, kadın-erkek ilişkilerine dek, dinsel ve geleneksel kurallar tarafından belirlenen içeriğinin de değişmeye başlamasını gerektirecekti.”⁶⁵

1856 tarihinde çıkarılan Arazi Kanunnamesi Osmanlı döneminde kadın ve erkek eşitliğini kabul eden ilk yasadır. Aynı dönemde kadınların eğitim alması için gerekli reformlar yapılmış, 1858 yılında ilk kez Müslüman kız öğrenciler için ortaokul açılmıştır. Kadınların eğitimi konusundaki çalışmalar ilerleyen yıllarda devam ediyor olsa da burada asıl üzerinde durulan nokta kadınların iyi bir ev kadını ya da eş olması için eğitilmiş olması gerekliliğidir.⁶⁶

Osmanlı dönemindeki feminist hareketlerin özünü kadınların toplumsal yaşamda var olabilmeleri, eğitim alabilmeleri ve çalışabilmeleri ile aile hukuku konusunda yapılan çalışmalar oluşturmaktadır. Bu dönemde kadınların siyasi alana katılabilmeleri konusu sıralama olarak bu konulardan sonra gelmiştir. Feminist hareketlerin aracı

⁶³ Serpil Çakır, “Osmanlı Kadın Hareketi: Yirminci Yüzyılın Başında Kadınların Hak Mücadelesi”, **Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar**, (Ed. H. Şimşek, F. Gökşen, B.E. Oder, D. Yüksek), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018, s.94.

⁶⁴ Elif Tekin, 1980 Sonrası Türkiye’de Feminizm Görünümü, (Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007, s.23-24.

⁶⁵ Çakır, “Feminizm: Ataerkilliğin Eleştirisi”, s.95.

⁶⁶ A.e., s.95-96.

olarak kadın dergileri ve çeşitli kadın dernekleri ortaya çıkmıştır.⁶⁷ Modernleşme süreci Osmanlı'daki kadınlara düşüncelerini dile getirebilmeleri için onlara uygun bir ortam yaratmıştır. Kadınlar düşüncelerini dile getirebilmek adına özellikle basın kanalını kullanmışlardır. Bu dönemde kadınlar tarafından (ya da kadınlar için) yayımlanan birçok dergi ve gazete ile karşılaşmaktadır. Bu dergiler yalnızca üst-orta sınıf kadınları değil, her kesimden düşüncelerini ifade etmek isteyen kadınları kapsadığı için Osmanlı dönemi feminist hareketlerin önemli bir kolunu oluşturmaktadır.⁶⁸ Bu anlamda incelenmeye değer bir diğer önemli feminist hareketler de kadınların kurmuş olduğu cemiyetlerdir. Birçok etnik grubu içerisinde barındıran Osmanlı devleti, dönemde yaygın olan milliyetçilik algısı sebebi ile farklı etnik grupların kurduğu kadın cemiyetleri aracılığıyla feminist hareketlere şahit olmuştur.

Osmanlı Dönemi'nde kadın hareketlerinin başlangıcı olan sayılan dergilerden ilki 1869 yılında yayımlanmaya başlayan Terakki Gazetesi'ne bağlı Muhadderat ekidir. Muhadderat'ın yayımlanmaya başladığı tarih 1888'e denk gelmektedir. Bu tarihten önce de Terakki gazetesi Osmanlı kadınlarının gelişimi için çeşitli yazılar içermektedir. Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar bu dergi ve gazetelerin sayısı giderek artmıştır.⁶⁹

Dergiler aracılığı ile taleplerini bireysel olarak ifade eden kadınların, bu taleplerini örgütlü bir şekilde ifade edebilmeleri görevini üstlenen kadın dernekleri Osmanlı Dönemi feminist hareketlerinde önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemdeki kadın dernekleri konferanslar ve çeşitli yayınlar ile seslerini büyük kitlelere duyurmuşlardır. Bu dernekler yardım, eğitim, siyaset gibi amaçlar altında gruplaştığı da gözlemlenmektedir.⁷⁰ Bu dönemde kurulan ve feminist hareket adına önemli adımları bulunan "Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan" isimli dernek "Kadınlar Dünyası" isimli dergisi ile dönemin en radikal kadın derneklerinden biri olmuştur.⁷¹ Derneğin amaçları ve elde ettikleri ile ilgili Çakır şunları ifade etmektedir:

⁶⁷ Berna Yürüt, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Kadın Hareketi ve Hukuki Talepleri", **TBB Dergisi**, Özel Sayı, 2017, s.365.

⁶⁸ Ece Yüksel, "II. Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Toplumunda Kadın", **Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi**, C: 2, S:5, 2019, s.84.

⁶⁹ Şirin Tekeli, **Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat**, İstanbul: Birikim Yayınları, 1982, s.196-197.

⁷⁰ Serpil Çakır, **"Osmanlı Kadın Hareketi"**, İstanbul: Metis Yayınları, 2011, s.87.

⁷¹ A.e., s.107.

“Cemiyet kadını sınıksız kuşatan geleneklere, kısıtlamalara, kadın-erkek eşitliğine, hukuksuzluğa, eğitimsizliğe karşı bir mücadele başlattı. Bu amaçla gerek aile yaşamında gerekse toplumsal yaşamdaki ilişkiler ağında yeni bir düzenlemeye gitmenin üzerinde duruldu... Kadınların çalışma yaşamına katılımını kolaylaştıracak çeşitli iş yerleri açılması planlandı... ve kadınlar tarafından çeşitli ticarethaneler açıldı... Ama dernek asıl başarısını, Osmanlı-Türk kadınının ilk kez bir kamu kuruluşuna girmesini sağlayarak gösterdi... Bedra Osman Hanım ve arkadaşları Osmanlı Dersaadet Telefon Anonim Şirketi’ne kabul edildiler. Bedra Hanım aynı zamanda iş müfettişi olarak tayin edildi.”⁷²

Dönemdeki kadın dernekleri dışında kadınlara yardım amaçlı dernekler de bulunmaktadır. Bunlardan biri İstanbul’da Enver Paşa aracılığı ile kurulmuş “Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi” isimli ve kadınlara istihdam edilmesi amacı taşıyan dernektir. Fakat burada dikkat çeken nokta dernekte hiç kadın bulunmaması ve dernek faaliyetlerinin tamamen erkekler tarafından yürütülmesidir. Bunlara rağmen bu dernek kadınları istihdam etmek amacıyla içinde sadece kadınların çalıştığı çeşitli fabrikalar açarak 300 kadının istihdam edilmesini sağlamıştır. Bu fabrikaların faaliyet alanı çorap, fanila ve dantel üretimi olmuştur.⁷³

Türkiye’de Osmanlı Dönemine dayanan feminist hareketler Cumhuriyet dönemi kendini belirgin şekilde gösteren feminist hareketlere bir başlangıç niteliği taşımaktadır. Genel dünya seyrinde olduğu gibi bu dönemi protofeminist dönem ile eşdeğer görmek mümkündür.

1.3.2.2. Cumhuriyet Dönemi Feminist Hareketleri

Cumhuriyet döneminde Türkiye’de yaşanan feminist hareketler erken cumhuriyet dönemi ve sonrası olarak ele alınmaktadır. Osmanlı dönemi feminist hareketlerin devamı niteliğindeki erken Cumhuriyet dönemi feminist hareketler İkinci Dünya Savaşı dönemine tekabül eden 1950’li yıllara kadar sürmüştür. 1950’lerden sonra, özellikle 1960’lı yıllarda dünyada önemli gelişmeler seyreden feminist dalgalar Türkiye’yi de etkilemiş, burada yaşanan feminist hareketlere farklı bir boyut kazandırmıştır.

⁷² A.e., s.108-110.

⁷³ A.e., s.94-95.

Erken Cumhuriyet dönemi feminist hareketlerden bahsetmeden önce bu dönemdeki kadına bakış açısını aktarmak yerinde olacaktır. Acar ve Altunok Cumhuriyet dönemindeki “kadın” algılanışını şu sözlerle ifade etmektedir:

“Türk kadını imgesi ulusal bilinç yaratma amacıyla kullanılmış ve Kurtuluş Savaşı’ndaki fedakâr kahramanlar olarak resmedilmiştir. Kadınların geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin dışına çıkmaları, artan eğitim düzeyleri ve kamusal alana etkin katılımları Cumhuriyet’in batı ülkeleri arasında almayı hedeflediği yerin simgesi olarak görülmüştür... Fakat bu dönemdeki toplumsal cinsiyet kurgusu kadınların kamu alanındaki rolüne vurgu yaparken onların ailedeki geleneksel bakıcı rollerinin önemini de hep gündemde tutmuştur. Bu anlayış kamusal alanda kadınlar da dahil, tüm vatandaşların hayali aynılığını varsaymış; kültürel, dini ve sosyal sınıf farklılıklarını ve toplumsal cinsiyet kimliklerini görmemiştir.”⁷⁴

20. yüzyıla denk gelen Erken Cumhuriyet Dönemi’nde feminist hareketin temel kaynağı siyasal anlamda eşitlik olmuştur. Birinci Dünya Savaşı tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de kadın hakları konusunda önemli adımlar atılmasına vesile olmuştur. Geçirilen yoğun savaş yılları sebebi ile yaşanan erkek nüfusunda azalma kadınların kamusal alana çıkmasını gerektirmiş, bu sebeple de kadınlar hem siyasi alanda hem de iş alanında kendilerini göstermeye başlamışlardır. Cumhuriyet dönemi feminist hareketlerin milliyetçi bir özellik taşıdığını söylemek mümkündür. Bu dönemde kadınların asıl talebi, Osmanlı dönemindeki feminist hareketlerden farklı olarak siyasi alanda eşitlik olmuştur. Bu anlamda 1923 yılında Nezihe Muhittin tarafından “Kadınlar Halk Fırkası” ismiyle ilk siyasi kadın örgütü kurulmuştur. Fakat ismi her ne kadar fırka olsa da topluluğun birinci amacı siyasete atılmak değil, toplumsal yaşamda var olabilmek adına harekete geçmek olduğu belirtilmiştir. Parti kurma istekleri devlet tarafından onaylanmayan kadınlara bir birlik kurmaları önerilmiş ve 1924 yılında yine Nezihe Muhittin tarafından “Türk Kadınlar Birliği (TKB)” kurulmuştur.⁷⁵ Erken Cumhuriyet döneminde feminist hareketlere yön veren TKB, özellikle Anadolu’dan gelen kız çocuklarının eğitimi ve kadınların siyasi haklar elde etmesi konusunda önemli çalışmalar yapmış ve bu dönemde “Türk Kadın Yolu” isimli bir dergi yayınlamıştır. TKB’nin siyasi eşitlik talepleri birliğin kurulduğu günden, kadınlara

⁷⁴ Feride Acar ve Gülbanu Altunok, “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Taleplerini Anlamak: Türkiye’de Kadın Hareketi’nin Temelleri ve Sınırları”, **Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın** (Der: Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren), İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s. 77-78.

⁷⁵ Zafer Toprak, “Türkiye’de Siyaset ve Kadın: Kadınlar Halk Fırkasından Kadınlar Birliği Kongresi’ne (1923-1935), **Kadın Araştırmaları Dergisi**, S:2, 1994, s.5-8.

seçme ve seçilme hakkı verildiği 1930’lu yıllara kadar toplumun birçok kesiminde eleştirilere ve alaylara sebep olmuştur.⁷⁶

Dünyada var olan kadın hareketleri Cumhuriyet Dönemi Türkiye’sinde de kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması konusunda çalışmalar yapılmasını olumlu anlamda etkilemiş ve 4 Ekim 1926 tarihinde Medeni Kanun yürürlüğe girmiştir. Bu kanunda kadınlara evlilik ve velayet hakları gibi temel haklar tanınmıştır.⁷⁷

Kadınların siyasi alandaki ilk kazanımları, 3 Nisan 1930’da çıkarılan Belediye Kanunu ile gerçekleşmiştir. Kadınlar bu kanun sayesinde yapılacak olan belediye seçimlerinde oy kullanımı ve seçilme hakkı elde etmişlerdir. 1933 tarihine gelindiğinde, 1924 sayılı Köy Kanunu’nda yapılan değişiklik ile birlikte kadınlar muhtar ve ihtiyar meclisi seçimlerinde de seçme ve seçilebilme hakkı elde ettiler. Bu süreçte meclis içerisinde yer almak istediğini belirten kadınların çabası, 5 Aralık 1934 yılında çıkarılan 2598 sayılı kanun ile başarıya ulaşmış, kadınlar milletvekili seçme ve seçilme hakkı elde etmişlerdir.⁷⁸

Türkiye’de kadınların seçme ve seçilme hakkını birçok Avrupa ülkesinden önce elde etmesi dünyada oldukça çekmiş ve bu sebeple 12. Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi’nin Türkiye’de gerçekleşmesine karar verilmiştir. 1935 yılında gerçekleştirilen kongre Türkiye’deki feminist hareket için büyük bir adım ve dönüm noktası olmuştur.⁷⁹ Fakat kadınlara verilen bu hak farklı tartışmalara da sebep olmuştur. Bu tartışmalarda yazarlar iki ayrı noktada kutuplaşmaktadır; kadınların siyasete katılım hakkı, feminist mücadeleler sonucu mu elde edilmiştir, yoksa bu mücadeleler olmasa da Cumhuriyet ile birlikte bu haklar zaten verilecek miydi?

⁷⁶ Melike Metintaş, “Erken Cumhuriyet Döneminde Feminizm Hareketlerinin İlerleyen Dönemde Türk Sosyolojisine Yansımaları”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi**, C:1, S:3, 2018, s.113.

⁷⁷ Sera Reyhani Yüksel, “Türk Medenî Kanunu Bakımından Kadın-Erkek Eşitliği”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C:18, S:2, 2014, s.176.

⁷⁸ Saime Yüceer, “Demokrasi Yolunda Önemli Bir Aşama: Türk Kadınına Siyasal Haklarının Tanınması”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Y: 9, S:14, 2008 s.141-142.

⁷⁹ Toprak, **a.g.e.**, s.11.

Cumhuriyetin ilk yıllarında kadınlara verilen bu hakları Yüceer şu şekilde yorumlamaktadır:

“Kadınlar adına yapılacak olan devrimin önceden tasarlandığı oldukça bellidir. Aydın kadınların faaliyetlerinin ve köylü kadınların emeklerinin, siyasal hakların tanınması sürecine yaptığı katkı yok sayılamaz. Bununla birlikte söz konusu çabaların, süreçte belirleyici olduğunu söylemek de gerçeği yansıtmaz.”⁸⁰

Türkiye’de kadınların seçme ve seçilme hakkı elde etmesi, TKB’ye gerek kalmadığı düşüncesine sebep olmuş ve birlik 1935 yılında kapatılmıştır. Bu durum Türkiye’deki kadın hareketinin büyük bir duraklama dönemine girmesi ile sonuçlanmıştır. Bu duraklama dönemi İkinci Dünya Savaşı sonrasında hareketlenmeye başlamış, 1980’lerde dünyada yükselen feminist hareket ile Türkiye’de de kadın hareketi hız kazanmıştır.⁸¹

Türkiye’de feminist hareket ile ilgili çalışmalar incelendiğinde hareketin dönüm noktası olarak 1980 askeri darbesinin öne çıktığı açıkça görülmektedir. Kendini feminist olarak tanımlayan örgütlenmelerin ortaya çıkması ve kadına karşı var olan ayrımcılıkları önlemeye yönelik yapılan kampanyalar 1980’li yılların dönüm noktası olarak adlandırılmasının temel sebebi olarak gösterilebilir. Bu kampanyalara örnek olarak 1986’da Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi’nin imzalanması, 1987’de Dayağa Karşı Kadın Dayanışması kampanyası ve bu kampanyaya bağlı olarak yapılan yürüyüş, 1989’da Mor İğne isimli cinsel tacize karşı yapılan mücadele girişimini vermek mümkündür. Türkiye’deki örgütlenme ve harekete geçme aşamasını 1980’lerde tamamlayan feminist hareketin kurumsallaşma sürecine 1990’larda Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı gibi önemli kuruluşlarla adım attığını söylemek mümkündür. Bu vakıf kadına karşı şiddete yönelik yapılan aktivist hareketlerin kurumsal olarak örgütlenmesi açısından oldukça önem arz etmektedir.⁸²

Özellikle kadına karşı şiddetin ana sorunlardan biri olarak tartışıldığı 1980 ve 1990 dönemi ardından 2000’li yıllarda özellikle küreselleşme etkisi ile feminist

⁸⁰ Yüceer, **a.g.e.**, s.142.

⁸¹ Tekin, **a.g.e.**, s.31.

⁸² Feyda Sayan Cengiz, “Yeni Sosyal Hareket Olarak Türkiye’de 1980 Sonrası Feminist Hareket: Değerler Değişimi mi Alternatif Dinamikler mi? “, **Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar**, (Ed. H. Şimga, F. Gökşen, B.E. Oder, D. Yüksekler), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018, s.113-114.

hareketin seyrinin de dönüşüme uğradığını söylemek mümkündür. 2000’li yıllarda Türkiye’de feminist hareket incelendiğinde özellikle, kadın istihdamı, cinsiyete dayalı ayrımcılık, kadın cinayetleri ve kadına karşı şiddete yönelik çalışmaların yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Benzer şekilde görünmeyen emek tartışmalarının da 2000’li yıllarda literatürde yoğun olarak yer aldığı gözlemlenmektedir. Özellikle 2010 yılı ve sonrasında kapitalizm açısından toplumsal cinsiyet değerlendirmeleri yoğunlaşmakta, bu kapsamda da kadınların işgücü piyasası içerisindeki durumları ile görünmeyen emek konularının detaylıca araştırma konusu olduğu ifade edilmektedir.⁸³ Benzer şekilde bu dönem içerisinde Türkiye’deki feminist hareketlerin kimlikler bağlamında ayrıldığı gözlemlenmektedir. Buna örnek olarak Müslüman feministler ve Kürt feministler kimlikleri üzerinden farklı problemler ile karşılaştıkları gerekçesi ile ana akım feminist gruplarından ayrı hareket ettikleri ifade edilmektedir.⁸⁴

Türkiye’de var olan feminist hareketin tarihsel süreçteki ilerleyişi ve dönemsel bazda ele aldığı konular bu bölümde incelenmektedir. Görünmeyen emek kavramının incelenmesinde Türkiye’de var olan süreçlerin gelişimini anlamak önem arz etmektedir. Bir sonraki bölümde görünmeyen emek kavramı detaylıca aktarılmaktadır.

⁸³ Burçin Belge, “1980’den 2010’a Türkiye’de Kadın Hareketi”, (Çevrimiçi), <https://bianet.org/kadin/kadin/123068-1980-den-2010-a-turkiye-de-kadin-hareketi>, 08.08.2021.

⁸⁴ Aksu Bora, “Feminizm: Sınırlar ve İhlal İmkânı”, **Birikim Dergisi**, S:184-185, 2004, s.107-110.

İKİNCİ BÖLÜM

GÖRÜNMEYEN EMEK

Toplumsal cinsiyet kavramı ile feminist hareketlerin tarihsel süreç içerisindeki gelişimi görünmeyen emeğin kavramsal çerçevesini çizebilmek adına birinci bölümde detaylıca incelenmiştir. Görünmeyen emek kavramının oluşumuna zemin hazırlayan diğer kavramlardan ataerkillik, cinsiyete dayalı iş bölümü ve kapitalizm ikinci bölümde ele alınmaktadır. Yine bu bölümde görünmeyen emek kavramının tanımları, bu kavramın ortaya çıkardığı sonuçlar ve görünmeyen emek üzerine var olan tartışmalara yer verilmektedir.

2.1. Görünmeyen Emeğin Arka Planı: Ataerkillik, Cinsiyete Dayalı İş Bölümü ve Kapitalizm

Görünmeyen emek kavramının çerçevesini çizebilmek adına bir önceki bölümde feminist hareketlerin gelişimi hem dünya hem de Türkiye açısından detaylıca ele alınmaktadır. Feminist hareketler aracılığı ile yoğun şekilde tartışılan ataerkillik, cinsiyete dayalı iş bölümü ve kapitalizm ilişkisi bu bölümde detaylandırılmakta ve görünmeyen emek kavramının tahlili adına feminist hareketler içerisinde yer alan savunucuların görüşleri incelenmektedir.

2.1.1. Ataerkillik

Kadının görünmeyen emeğini açıklamak için birinci bölümde yer verilen toplumsal cinsiyet olgusu ile yakından ilintili ataerkilliğe bu bölümde detaylıca yer verilmektedir. Çünkü hem kadının görünmeyen emeğini hem de kadının iş hayatına katılımını çözümleyebilmek adına literatürde yer alan birçok eser ataerkillik ve kapitalizm ilişkisini derinlemesine incelemiş ve bu durum aydınlatıcı sonuçların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Soyun babadan geldiği kabulüne dayanan ve erkek egemenliğini esas alan ataerkillik literatürde patriyarka olarak da ifade edilmektedir.¹ Fakat konuyla alakalı olarak bu tezde ataerkillik kavramı esas alınacaktır. Ataerkillik erkek egemen toplumu

¹ Türk Dil Kurumu, “Ataerkillik”, (Çevrimiçi), <https://sozluk.gov.tr/>, 08.03.2020.

açıklamak amacıyla kullanılır ve kökleri kapitalizmden de önceye dayanmaktadır. Bu kavram erkeklerin kadınların emekleri ve bedenleri üzerinde kurduğu eşit olmayan cinsiyet ilişkileri sistemini açıklamaktadır. Aynı zamanda ataerkillik feminist politikaların oluşturulmasına zemin hazırlayan önemli bir kavramdır.² Feminist literatürde ataerkillik kavramı zamanla farklı feminizm akımları içerisinde farklı bağlamlarda da değerlendirilmiştir. Örneğin temel savunucularından biri Ann Oakley olan radikal feministlere göre ataerkillik tanımı tarihin dışında, evrensel ve zaman zaman da biyoloji ile açıklanabilen bir yapı olarak tanımlarken, sosyalist feministler bu kavramı tarih içerisinde sosyal sınıflar ile ilişkilendirerek üretim ilişkilerine bağlı bir şekilde tanımlamayı tercih etmişlerdir.³ Bu sebeple farklı düşünürlerin tanımlarını aktarmakta fayda vardır.

Hartmann'a göre ataerkillik *"Maddi temelli ve hiyerarşik olsa da erkekler arasında onların kadınlara egemen olmalarını sağlayan bir karşılıklı bağımlılık ve dayanışma kuran ya da yaratan erkekler arası toplumsal ilişkiler dizisi"* dir.⁴ Hartmann yine aynı makalesinde ataerkilliğin dayandığı maddi temelin erkeklerin kadının emek gücü üzerindeki denetimine bağlı olduğunu ifade etmektedir. Burada bahsi geçen emek gücü kadının üretim kaynaklarına erişimi ve cinselliğinin kısıtlanması olarak belirtilmiştir.⁵ Hartmann'ın tanımlarında da görülebildiği gibi feminizmin ataerkilliğe atfettiği anlamlar erkeklerin kadın cinselliği ve işgücü üzerinde kurduğu hakimiyet olarak ifade edilebilir. Bu durum ataerkilliği neye göre temellendirildiği ile alakalı olarak farklı ataerkillik tanımları ortaya çıkmasına ve ortak bir tanımda mutabık kalınamamasına yol açmaktadır. Fakat ataerkillik hangi temel üzerinden (cinsellik ya da emek gücü hakimiyeti gibi) ele alınırsa alınsın, tarih içerisinde erkeklerin baskınlığı konusunu açıklamak için yoğunlukla kullanılmaktadır.⁶

² Melda Yaman Öztürk, "Ataerki: Bir Kavramın Yeniden İnşası "Eski" Ataerki'den Ataerkil Kapitalizme", **Eğitim Bilim Toplum Dergisi**, S:38, 2012, s.73.

³ A.e., s.72.

⁴ Heidi Hartman, "Marksizim ile Feminizmin Mutsuz Evliliği", **Kadının Görünmeyen Emegi** (Der. Gülnur Acar Savran, Nesrin Tuna Demiryontan), İstanbul: Yordam Kitap, 2016, s.174.

⁵ A.e., s.174.

⁶ Gülay Arıkan, "Ataerkillik Kavramıyla İlgili Sosyolojik Tartışmalar", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C: 14, S:1-2, s.8.

Ataerkillik ile ilgili kuram çalışmaları bulunan Sylvia Walby de ataerkilliği “*erkeklerin kadınlar üzerinde egemen olduğu, kadınları ezdiği ve sömürdüğü toplumsal yapılar sistemi*” olarak tanımlamaktadır.⁷ Maria Mies da ataerkillik kavramının doğrudan babaların yönetim sistemi anlamına geldiğini ifade etmektedir. Mies’a göre “erkek egemenliği” kavramındansa ataerkillik kavramı biyolojik yorumlamaya daha az yatkın, ağırlıklı olarak tarihsel boyuta işaret eden bir kavramdır. Bu durum ataerkilliğin dünyanın başlangıcından itibaren var olan bir sistem olmadığını, belli zaman dilimlerinde belli kültürler içerisinde doğduğunu açıklamak için önemli bir arka plan oluşturmaktadır.⁸

Berkday da ataerkil sistemi kadınların ezilmesi ile sonuçlanan kültür ve kurum uygulamaları olarak tanımlamaktadır. Bu sistem kadının emeği dışında doğurganlığı, cinselliği ve bedeni üzerindeki denetlemeyi de içermektedir. Ayrıca Berkday’a göre ataerkil sistem “*erkek çıkarlarını korusa da onların iradesi dışında var olan nesnel bir gerçekliktir.*”⁹

Ataerkil yapıların ortaya çıkışının hayvancılığın başlangıcı ile eş zamanlı olduğunu iddia eden birçok kaynak bulunmaktadır. Özellikle antropolojik bulgular ataerkilliğin temelini hayvancılığın başladığı toplumlara dayandırmaktadır. Hayvanların üreme sürecini gözlemleyebilmeleri, insanların kendi üreme süreçlerine dair de bir fikir elde edilmeleri açısından onlara yardımcı olmuştur. Hayvancılığın ve tarımın hayata geçmesiyle insanlar hem hayvanların üreme sürecine birebir şahit olmuş, hem de hayvanların kısırlaştırılıp tarımda verimli bir şekilde kullanılacağını gözlemleyebilmişlerdir. Tarım alanında hayvanların kullanılması ile gerçekleşen büyük gelişim, bu alanda daha fazla emek gücü ihtiyacını doğurmuş, bu da daha fazla nüfus gerekliliği anlamına gelmiştir. Bu sebeple dönem içerisinde kadınların doğurabilme özelliği onların yeni bir toplumsal cinsiyet tanımını ortaya koymuştur. Bu tanımda kadının en önemli görevi çocuk doğurmak ve onu yetiştirmek olmuştur. Fakat bu süreçte erkeğin rolü oldukça kısa bir zaman diliminde gerçekleşmekte ve bu

⁷ Sylvia Walby, **Patriyarka Kuramı**, (Çev. Hülya Osmanoğlu), Ankara: Dipnot Yayınları, 2016, s.39.

⁸ Maria Mies, **Ataerkillik ve Birikim**, (Çev. Yıldız Temurtürkan), Ankara: Dipnot Yayınları, 2019, s.97.

⁹ Fatmagül Berkday, **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın: Hristiyanlıkla ve İslamiyette Kadının Statüsüne Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım**, İstanbul: Metis Yayınları, 2019, s.24.

da onda iktidar ilişkisi kurma zorunluluğu hissettirmektedir. Buna göre kadının toplumsal cinsiyet rolünün erkeğin iktidar ihtiyaçları sonucuna göre şekillendiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.¹⁰ Benzer şekilde babalığın kökenleri konusu hakkındaki makalesinde Kraemer da ataerkillik ile ilgili şunları ifade etmektedir:

“Erkeklerin kendilerini kadınlardan daha üstün görmeleri, yazının ve dolayısıyla tarihin başladığı Sümer gibi ilk medeniyetlerde bile görülmektedir. Burada sebep olarak erkeklerin hayatın gerçeklerini fark ettiklerinde onlarla yüzleşmek yerine onları değiştirmeye çalışmaları gösterilebilir. O’Brien’in de belirttiği gibi “Fizyolojik babalığın keşfi, erkeklerin doğal üreme sürecine hem dahil olmaları hem de bu süreçten dışlanmalarının keşfi anlamına gelmektedir...Başka bir deyişle erkeklerin bir bebeğin oluşumu sürecinde birkaç saniyeden daha fazla süre kendilerine ihtiyaç duyulmasını istemeleri ataerki yapıların ortaya çıkmasının fitilini ateşlemiştir.”¹¹

Cinsiyete dayalı iş bölümü ataerki sistemlerin uygulama alanını oluşturan temellerden biridir.¹² Bu sistemin dayanaklarını cinsiyete dayalı iş bölümünü detaylandırarak görmek mümkündür. Görünmeyen emek konusu işlenmeden önce ataerkillik, cinsiyete dayalı iş bölümü ve kapitalizm kavramları arasında bağ kurmak bu konuyu çözümlemek açısından oldukça önemlidir.

2.1.2. Cinsiyete Dayalı İş Bölümü

Cinsiyete dayalı iş bölümü, toplumsal cinsiyet rollerinin en etkili biçimde hissedildiği noktalardan biridir. Birinci bölümde bahsedilen toplumsal cinsiyet rollerinin uygulama alanları cinsiyete dayalı iş bölümünde açıkça görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi; küçük yaşlarda kız çocuklarına evcilik, erkek çocuklarına askerlik veya polislik ile ilgili oyunların oynatılması toplumsal cinsiyet rollerini belirlemekte ve cinsiyete dayalı iş bölümünü benimseyerek büyümelerine sebep olmaktadır. Evcilik oynayan bir kız çocuğu küçük yaşlarda bebek bakmanın, yemek ve temizlik yapmanın kendi görevi olduğunu kabul etmekte ve büyüdüğünde de

¹⁰ Umut Arat, “Antik Çağlarda Toplumsal Cinsiyet ve Patriyarkanın Kökenleri ve Eğitim”, (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2016, s.41-45.

¹¹ Sebastian Kremer, “The Origins of Fatherhood: An Ancient Family Process”, FamProc No: 30, 1991, s.5-6, (Çevrimiçi), <http://sebastiankraemer.com/docs/Kraemer%20origins%20of%20fatherhood.pdf>, 08.03.2020.

¹² Elif Özlem Özçatal, “Ataerkillik, Toplumsal Cinsiyet ve Kadının Çalışma Yaşamına Katılımı”, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C: 1, S:1, 2011, s.25.

kendine bu görevleri doğal olarak atamaktadır. Bu kısımda cinsiyete dayalı iş bölümünün geçmişi ve günümüzdeki haline evrilme süreci açıklanacaktır.

Dünya tarihine bakıldığında ilkel dönemler olarak nitelendirilen çağlarda genellikle anaerkil toplumların ataerkil toplumlara göre daha fazla olduğu görülmektedir. Göçebe olan bu toplumların geçimlerini avcılık ve toplayıcılık ile sağladığı bilinmektedir. Bu döneme ait bilinen bir diğer gerçek ise eşitsizliğin, özel mülkiyetin ve kişisel anlaşmazlıklar dışında savaşların olmamasıdır. Bu dönemdeki iş bölümüne göre üretken ve doğurgan olması sebebiyle tarım ve toplumun yönetimi kadının görevi, avlanmak ise erkeğin görevi olarak belirlenmiştir. Bu görevler bazında yorumlanacak olursa erkeğin görevi ev dışı, kadının görevi ev içi ile ilişkilendirilmiştir.¹³ Kapitalizm öncesi çalışma ilişkileri cinsiyete dayalı iş bölümünü kapsasa da bu iş bölümü birebir cinsiyet üzerine temellenmemiş; etkinliklerin özelliklerine göre bir ayırmda bulunulmuştur.¹⁴ Örneğin ilkel toplumlarda kadınların eve daha yakın konumda görevlendirilmesi hamilelik veya emzirme döneminde bulunan kadınları riskli ve sonucu bilinmeyen işlerden uzak tutma amacı taşımakta; buna karşın erkekler macera ve risk gerektiren avcılık görevinde yer almaktadır. Fakat buradaki iş bölümünde erkeklerin kadınlardan daha güçlü olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Çünkü bazı bazı Afrika toplumlarında, kadınlar ciddi mesafeler kat ederek ticaret yapmakta, çocuğu olmayan birçok kadın erkeklerle birlikte avlanmaya gitmekteydi.¹⁵

Neolitik döneme denk gelen tarımın keşfi ilk kez kadınlar tarafından yapılmış ve o dönemde bahçecilik şeklinde tarımsal üretim izlerine rastlanmıştır. Bu dönemde kadınların toplumda görünümü üstün bir konumdayken, hayvancılığın gelişmesi ve saban gibi tarımsal teknolojilerin üretilmesi ile erkeklerin tarımdaki hakimiyeti büyük

¹³ Gülnur Erciyeş ve Nazife Aydınoglu, “**Kadın ve Toplum**”, İzmir: İzmir Üniversitesi Yayınları, 2014, s.187.

¹⁴ Veronika Bennholdt Thomsen, “Kadın Emeğinin Geleceği ve Kadına Yönelik Şiddet”, **Son Sömürge: Kadınlar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.187-188.

¹⁵ Stephani Coontz ve Peta Handerson, “Sınıflı ve Devletli Toplamların Kökenindeki Mülkiyet Biçimleri, Politik İktidar ve Kadın Emeği” **Kadının Görünmeyen Emeği: Maddeci Bir Feminizm Üzerine**, (Haz. Gülnur Acar Savran ve Nesrin Tura Demiryontan), İstanbul: Yordam Kitap, 2016, s.34-35.

toplumsal dönüşümlere sebep olmuştur.¹⁶ Mies da sabanın ortaya çıkışı ile erkeklerin toplumdaki görünümüne yüklenen anlamları şu şekilde ifade etmektedir:

“İlginçtir; erkek üretkenliğinin sembolü olarak ün kazanmış ilk erkek organı eller değil de fallus idi; oysa alet yapımında kullanılan asıl araç ellerdi. Bunun erken dönemlerde kadın ekicinin kazma ve çapasının yerini sabanın aldığı evrede gerçekleşmiş olması gerekir. Bazı Hint dillerinde saban ve penis arasında bir analogi vardır. Bengal argosunda penise alet (yantra) adı verilir. Bu sembolleşme kuşkusuz ki bir tek dış dünyayla değil, kadınlarla da araç vasıtasıyla kurulan (instrumental) ilişkiyi ifade eder. Kuzey Hindistan dillerinde iş ve cinsel ilişki için kullanılan kelimeler aynıdır: “kam”. Bu sembolleştirme erkekler için kadınlara karşı dışsal dünya haline geldiğini de ima eder. Onlar erkeklerin tohumlarını (meni) ektiği topraktır, tarladır, sabanın açtığı yarıktır (sita).”¹⁷

Tarımın yaşadığı bu gelişmeler beraberinde yerleşik hayatı getirmiş, kadın ve erkek arasındaki eşitsiz olan iş bölümünün görünürlüğü de ilk kez bu dönemlerde belirginleşmiştir. Bu sebeple yerleşik yaşama geçişten sonra kadınlar ve erkekler arasındaki ekonomik güç farkı meydana gelmiştir. Kadınların konumu Coontz ve Handerson’a göre devletlerin gelişimi ile birçok konu bakımından kötüleşmiştir. Devletlerin ortaya çıkması kamusal alan özel alan ayrımını belirginleştirmiş ve cinsiyete dayalı iş bölümünde kadınlar, diğerlerine göre daha az prestijli olan ev içi alanla yani özel alanla ilişkilendirilmişlerdir.¹⁸

Günümüz anlamındaki cinsiyete dayalı iş bölümünün şekillenmesini kapitalizmin ve soyut emek kategorisinin gelişimi ile başlatmak mümkündür. Göçebe toplumların yerleşik hayata geçişleri ile birlikte kadınlar ve erkeklerin ilk sınıf çatışmalarının yaşanmaya başlandığı görülmektedir. Sınıf ve cinsiyet üzerine yapılan çalışmalar, özellikle kapitalist toplumlarda bulunan sınıf ilişkilerinin meydana getirdiği bu çatışmaları toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklandığını göstermektedir. Ayrıca şehirlerin gelişmiş olduğu yerlerde, toplumda erkeklerden daha geri konumda bulunsalar da soylu kadınlar, kendilerinden daha alt konumda bulunan diğer kadınların işgücünden yararlanmışlardır.¹⁹

¹⁶ Berktaş, a.g.e., s.44.

¹⁷ Mies, a.g.e., s.128.

¹⁸ Coontz ve Handerson, a.g.e., s.35-74.

¹⁹ Caroline Ramazanoğlu, **Feminizm ve Ezilmenin Çelişkileri**, İstanbul: Pencere Yayınları, 1998, s.138.

Berktaş, Eski Mezopotamya’da ortaya çıktığı bilinen ataerkil sistemin cinsiyetler üzerinde var olan ve zamanla toplumlarda yerleşen ön kabulleri olduğundan bahsetmektedir. Bu ön kabuller incelendiğinde cinsiyete dayalı iş bölümünün temel düşünce yapısını oluşturduğunu görmek mümkündür. Bahsedilen ön kabullere göre, kadın ve erkek farklılıkları onların ihtiyaçlarına, işlevlerine ve yeteneklerine bakılarak ayrılmaktadır. Erkekler rasyonel ve güç sahibi olduğuna; bu sebeple devleti daha iyi temsil edeceklerine inanılmaktadır. Bu düşünceyi izleyerek kadınların zayıf ve rasyonellikten uzak yapıları yüzünden siyasal yaşam için uygun olmadığı sonucuna varılmaktadır.²⁰ Geleneksel ideolojinin hâkim olduğu ataerkil toplumlardaki iş bölümüne bakıldığında, kadınların öncelikle ev işlerinden ve çocuk bakımından sorumlu tutulduğu görülmektedir. Bu sebeple, kadınların birçoğu çalışma hayatından uzak kalır ve kendilerine erken yaşlardan itibaren benimsetilen toplumsal cinsiyet kalıplarına göre eğitim ve beceri kazanırlar. Bazı durumlarda elde ettikleri bu beceriler doğrultusunda ev işlerinin bir tür uzantısı olarak görülen mesleklerde çalışma hayatında yer edinebilirler. Bu sebeple kadınların yoğun olarak istihdam edildiği sektörler arasında sağlık, eğitim, gıda sektörleri ile karşılaşılır.²¹

Cinsiyete dayalı iş bölümünde kadınların ağırlıklı olarak ev içi alanla eşleştirildiği görülmektedir. Sanayileşme ile çalışma hayatında kadınların da yer almaya başlamasının cinsiyete dayalı iş bölümünde eşitsizliğin azaldığını iddia eden görüşler de yer almaktadır. Fakat Savran’a göre bu görüş gerçekleri yansıtmaktan çok uzaktır. Özellikle tezin konusunu oluşturan ev içindeki görünmez emek Savran’a göre çok büyük bir dirence sahiptir. Kadının çalışma hayatına girmesi onun ev içi işlerden feragat etmesi anlamına gelmez; aksine bu durumda kadın hem çalışma ortamında emek verip hem de evindeki rollerini üstlenmeye devam eder. Bu durumun terse dönebilmesi ancak erkeğin ücret getiren herhangi bir işe sahip olmaması ve kadının evin tüm geçimini tek başına sağlıyor olması durumunda gerçekleşebilmektedir.²² Ataerkillik ve kapitalizm ilişkisinin boyutlarını derinlemesine incelemek bahsi geçen konunun sebeplerini açıklığa kavuşturmak için önem arz etmektedir.

²⁰ Berktaş, **a.g.e.**, s.26.

²¹ Necla Arat, **Türkiye’de Kadın Olmak**, İstanbul: Say Yayınları, 1994, s.43-47.

²² Gülnur Acar Savran, **Beden, Emek, Tarih**, İstanbul: Kanat Kitap, 2013, s.22.

2.1.3. Ataerkillik ve Kapitalizm İlişkisi

Günümüzde kadınların hem toplum içindeki hem de çalışma hayatı içindeki konumu ile ilgili yapılan feminist araştırmaların, özellikle ataerki ve kapitalizm ilişkisini irdeleyerek bir çözümleme yoluna gittiği birçok çalışmada gözlemlenebilmektedir. Özellikle feminist literatürün araştırmalarına konu ettiği görünmeyen emeği de bu tahlil olmaksızın açıklayabilmek güçtür. Bu bölümde kapitalizmin ortaya çıkış süreci ve gelişimi esnasında ataerki yapının ona etkileri ve bu iki olgunun eklemlenme süreci ile bu birlikteliğin ortaya çıkardığı sonuçlar aktarılmaktadır.

1970’lerden beri incelenen kapitalizm ve ataerkillik ilişkisi farklı yaklaşımlar tarafından değerlendirilmiştir. Öncelikle bu tahlili gerçekleştiren Marksist feministler kapitalizmi merkez noktaya almaları ve ataerkilliği geri planda bırakmaları açısından eleştirilmiş, toplumsal cinsiyet rollerini ve ataerkilliğin dinamiklerini göz ardı ettikleri için tahlillerinin tıkanma noktasına geldiği farklı görüşler tarafından ifade edilmiştir.²³

Marksist feministlerin kuramlarını eksik bulan fakat onların tahlilleri üzerinden İkili Sistem Teorisi’ni ortaya atan Hartmann ve Mitchell gibi sosyalist feministler kapitalizm ve ataerkilliği ayrı ayrı inceleyerek açıklamaya çalışmışlardır.²⁴ Fakat yine sosyalist feminist olan Einsenstein ve Young ikili sistem teorisine karşı çıkarak ataerkillik ve kapitalizmi bir arada incelemişlerdir.²⁵ İlerleyen bölümlerde de aktarılaacağı üzere İkili Sistem Teorileri kadının görünmeyen emeği konusunu detaylıca gündeme getirmişlerdir. Bu teorilere göre ataerkillik ve kapitalizm birbirini besler şekilde eklemlenir ve kadının görünmeyen emeği hem ataerkilliğin hem de kapitalizmin çıkarımadır. Savran, da ataerkillik ve kapitalizm ilişkisini “patriyarkal kapitalizm” sözcüğü ile kavramlaştırmış ve özet olarak bu iki kavramın zaman zaman çatışan zaman zaman da birbirini pekiştiren kavramlar olduğunu vurgulamıştır.²⁶

²³ Reyhan Atasü Topçuoğlu, “Kapitalizm ve Ataerkillik Enformel Alanda Nasıl Eklemlenir?”, **Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği**, (Der. Saniye Dedeoğlu ve Melda Yaman Öztürk), İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2010, s.102.

²⁴ Özlem Özdemir, “İki Sistemli Kuram Olarak Sosyalist Feminizm”, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, C: 9, S:2, 2017, s.397.

²⁵ A.e., s.398.

²⁶ Gülnur Acar Savran, “Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx’tan Delphy’e Bir Ufuk Taraması”, **Beden Emek Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin**, İstanbul: Kanat Yayınları, 2013, s.42, 46.

Kapitalizm, kişilerin sahip olduğu bireysel üretim araçları ile ürettiklerini, serbest piyasa tarafından belirlenen fiyatlarda satmakta özgür olduğu ekonomik sistem olarak tanımlanmaktadır. Bu sistem ekonomiye devlet müdahalesinin olmadığı ya da çok sınırlı müdahalenin olabileceği bir ortam var sayımı ile hareket etmektedir.²⁷ Fülberth'e göre kapitalizm ise kar elde etmek amacıyla sermayenin mal/hizmet üretimi için kullanılması ve bu mal/hizmetlerin ticareti ile birikim yapma olanağı sağlanan toplumsal işleyiştir.²⁸

Kapitalizmin ortaya çıkış sürecini feodal devlet yapısının çökmesiyle başlatmak mümkündür. 15. yüzyılın sonlarına denk gelen dönemde Avrupa'da topraklar "çitleme" adı verilen bir özelleştirme sistemine tabii tutulmuştur. Çitleme ortak ve açık tarlalara sahip köylülerin tarlalarının sınırlandırılması ve böylece mülkiyetlerinin özelleştirilmesi anlamını taşımaktaydı.²⁹ Marx da bu özelleştirmeyi kapitalizmde büyük önem taşıyan ilksel birikim tanımı ile şu şekilde açıklamaktadır:

"Kapitalist toplumun ekonomik yapısı feodal toplumun ekonomik yapısından doğup gelişmiştir. Kapitalist sistemin yolunu açan süreç, emekçinin elinden üretim araçlarının sahipliğini alan süreçten başkası olamaz. Bu süreç bir yandan toplumsal geçim araçlarını sermayeye dönüştürür, öte yandan doğrudan üreticileri ücretli emekçilere dönüştürür. İlksel birikim denen şey bu nedenle üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel süreçten başka bir şey değildir."³⁰

Avrupa'da 16. yüzyılda başlayıp yaklaşık üç yüz yıl devam eden "Cadı Avları" ile ilgili akademik çalışmaları ile bilinen Silvia Federici, cadı avlarının ilksel birikimin başladığı dönemde olayların ortasında kalan ve küçümsenmeyecek derecede kapitalizmin yükselmesine hizmet eden bir olgu olduğuna dikkat çekmektedir. Federici'ye göre feodal dönemde özellikle dul ve çocuğu olmayan ya da çocuklarından yardım göremeyen kadınlar devlet tarafından desteklenmekteydi. Fakat çitlemeler sonrası bu kişiler haklarını tamamen kaybetmiş ve fiyatların da yükselmesiyle yaşam mücadelesinde tek başına kalmışlardır. Hem fakirleşmiş hem de toplum tarafından dışlanmış bu kadınlar, lanetli oldukları gerekçesiyle kilise ve devlet tarafından "cadı"

²⁷ Maurice Dobb, **Kapitalizm Sosyalizm Azgelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma**, (Çev. Mehmet Selik), Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1981, s.2.

²⁸ Georg Fülberth, **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, (Çev. Sadık Usta), İstanbul: Yordam Kitap, 2008, s.17.

²⁹ Silvia Federici, **Caliban ve Cadı: Kadınlar, Beden ve İlksel Birikim**, (Çev. Öznur Karakaş), İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2017, s.101-102.

³⁰ Karl Marx, **Kapital 1. Cilt**, (Çev. Alaattin Bilgi), İstanbul: Eriş Yayınları, 2003, s.613.

olmakla suçlanmıştır.³¹ Ayrıca kürtajcı ve ebe olan kadınlar da aynı suçlamayla karşılaşmış ve mülkiyetlerine kilise tarafından el konulup, ciddi işkencelere maruz kalarak öldürülmüşlerdir. Cadı avlarında dikkat çeken konu toprakların özelleştirilmesi ile kadınların hem zanaatlerinden hem de bedenleri üzerindeki hakimiyetinden (kürtaj gibi) koparılmasının kapitalizmin ilksel birikimine göz ardı edilemeyecek bir katkı sağlamasıdır.³²

Çitleme konusu o dönemde erkekleri proleterleştirirken, kadınlar açısından da büyük sonuçlar doğurmuştur. Federici'ye göre:

“Kadınlar çitlemelerden erkeklerden çok daha olumsuz bir biçimde etkilendiler. Çünkü topraklar özelleştirilip ekonomik hayata para ilişkileri hakim olmaya başlar başlamaz, tam da değersizleşmeye başladığı sırada yeniden üretim emeğine daha çok mahkum kaldıklarından, kendilerini geçindirmekte zorlandılar... Yeni parasal rejimde yalnızca piyasa için üretim değer yaratan bir faaliyet olarak görülürken, işçinin yeniden üretimi ekonomik açıdan değersiz görülmeye, hatta işten bile sayılmamaya başlandı...Ev içinde ifa edilen emek gücünün yeniden üretiminin ekonomik önemi ve bunun sermaye birikimindeki işlevi doğal bir meşgale olarak gizemleştirilerek ve kadın işi olarak etiketlenerek görünmez kılındı.”³³

Kapitalizmin günümüzdeki anlamının başlangıcını, 1700'lü yılların sonuna denk gelen sanayi devriminde, buhar gücü ile çalışan makinaların sayesinde başlayan kitlesel üretime bağlamak mümkündür. Bu süreçte emek gücüne hiç olmadığı kadar ihtiyaç duyulmuş ve tarih boyunca ev ile ilişkilendirilmiş olan kadınlar çalışma yaşamında boy göstermiş fakat bu da belli problemleri beraberinde getirmiştir.³⁴

“Sanayi devrimi bütün insanları, kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere işgücüne çekiyordu; nitekim ilk fabrikalarda neredeyse yalnızca çocuk ve kadın emeği kullanıldı. Kadınların ve çocukların erkeklerden ayrı olarak ücret kazanabilmeleri otorite ilişkilerini alt-üst etti ve ücretlerin herkes için düşük kalmasına neden oldu.”³⁵

Kapitalizm ve ataerkilliği birbiri ile eklemlenmiş iki sistem olarak tanımlayan Hartmann'a göre kapitalist üretim sistemi ile kadın iki efendiye birden hizmet etmek

³¹ Silvia Federici, **Cadılar, Cadı Avı ve Kadınlar**, (Çev. Bilge Tanrısever), İstanbul: Otonom Yayınları, 2019, s.26-35.

³² Mies, **a.g.e.**, s.148-149.

³³ Federici, **Caliban ve Cadı: Kadınlar, Beden ve İlksel Birikim**, s.110.

³⁴ Kenan Ören ve Hasan Yüksel, “Geçmişten Günümüze Çalışma Hayatı”, **Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**, C:1, S:1, 2012, s.46.

³⁵ Hartmann, **a.g.e.**, s.181.

durumunda kalmıştır. Bu durum erkeklerin kadınları sadece ücretlerini düşürmesi ile değil, aynı zamanda aile yapılarını bozmasıyla da suçlamasına sebep olup, erkeklerin tüm ailelerini geçindirmelerine yetecek seviyede ücret talep etmesine; yani “aile ücreti” meselesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³⁶ Aile ücreti konusuna bir sonraki bölümde detaylıca değinilmektedir.

Kapitalizm, gelişim süreçlerinde gereken durumlarda ataerkil yapıya ters düşecek şekilde kadınların işgücü olarak kullanılmasını sağlamıştır. Buna örnek olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD’de azalan emek gücü ihtiyacını karşılamak amacıyla ortaya çıkarılan Perçinci Rosie kampanyasını göstermek mümkündür. Bu kampanyaya göre kadınlar yalnızca evde ve kadın işi olarak görülen işleri yapacak güce değil, erkek işi olarak tanımlanan işleri de yapabilecek güce sahiplerdir. Bu kampanya sonucunda kapitalist sistem toplumsal cinsiyet rollerini kendi çıkarları doğrultusunda yeniden kurgulayarak ihtiyacı olan “yedek işgücü ordusunu” elde etmiştir.³⁷

Küreselleşme sonrasında günümüze kadar gelen süreçte kadınların iş yaşamına katılımında belirgin bir artış yaşandığı bilinmektedir. Fakat bu artışın sebebi olarak kadınların enformel çalışma biçimlerine yönelmelerini göstermek yerinde bir tespit olacaktır. Enformel sektörün kadınlar için cazip olmasının sebebi de bu sektörün onlara kendi görevleri olarak atfedilen ev işi ve bakım görevlerine yeterince ayıracak vakit veriyor olmasıdır. Örneğin; evde parça başı üretim yapmak ya da kısmi süreli çalışmak gibi var olan esnek çalışma biçimleri kadınların “yapmakla görevli oldukları işler dışında eve ek gelir getiren” birey olma algısını güçlendirmektedir.³⁸

Harttman kadınların kapitalizm ve ataerkil yapıda özellikle çalışmaya dair nasıl bir kısır döngüye girdiklerini şu cümlelerle anlatmaktadır:

³⁶ A.e., s.182-183.

³⁷ Umut Omay, “Yedek İşgücü Ordusu Olarak Kadınlar”, **Çalışma ve Toplum**, C: 30, S:3, 2011, s.150, 160,161.

³⁸ Başak Ergüder, “Türkiye’de Kadın Emeginin Değişen Yapısı: Enformel Kesimde Kadın Emegi ve Kadın Emegine Talep”, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006, s.143,144.

“Kadınlar daha düşük ücretle çalışıyor, böylece ekonomik olarak kocalarına bağımlı hale geliyorlar, bu bağımlılık hali ev işlerini kadınların görevi haline getiriyor ve bu durum onları işgücü pazarında daha güçsüz bir konuma itiyor.”³⁹

Ataerkillik ve kapitalizm ilişkisinin tahlilleri ve tarihsel süreç içerisindeki birlikteliklerini inceledikten sonra bu iki yapının asıl görünür etkilerini ortaya çıkardığı “aile” meselesini de özellikle kapitalizm özelinde incelemekte fayda vardır. Çünkü aile, kadının görünmeyen emeğinin oluştuğu asıl birimdir.

2.1.4. Kapitalizmde Aile ve Kadın

Görünmeyen emek konusunu açıklamak için kullanılacak tahlillerin son kısmında aile olgusunun kapitalizm özelinde ele alınması büyük önem taşımaktadır. Önceki bölümlerde ele alınan ataerkillik, cinsiyete dayalı iş bölümü gibi kavramlar aile içerisinde varlığını göstermekte; bu durum da aile olgusunun incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Ailenin tarihi ve dönüşümü konusunu açıklayabilmek adına bu bölümde öncelikle Engels’in “Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni” isimli eserinden Marks’ın notları ile harmanlayarak aileye dair yapmış olduğu açıklamalar aktarılmaktadır.

İngilizcede aile anlamına gelen “family” kelimesinin kökeni Romalılarda kullanılan “Familia” kelimesinden gelmekte; bu kelime de Latince de bir tek adama ait olan kölelerin tamamını ifade etmektedir. Romalılar bu kelimeyi yöneticinin, kadın, çocuklar ve bir miktar köleyi babalık otoritesi ile bir arada tutması ve bu kişilerin yaşama ya da öldürülme haklarını elinde bulundurması ile ayakta duran toplumsal birliği belirtmek için türetmişlerdir.⁴⁰

Sanayi öncesi toplumlarında aile olgusu incelendiğinde, bir önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi tarıma geçiş ile aile yapısının değişiklik gösterdiği gözlemlenmiştir. İlkel topluluklarda ana soylu aile yapıları ön plandayken, yerleşik hayata geçişin öncüsü olan tarım, erkeğin ailede giderek daha önemli bir yere gelmesi

³⁹ Heidi Hartmann, “Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex,” in K. Honset et al. (eds.), **Women Class and Female Imagination**, Temple University Press, 1990, Philadelphia , aktaran Reyhan Atasü Topçuoğlu, “Kapitalizm ve Ataerkillik Enformel Alanda Nasıl Eklemlenir?”, **Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği**, (Der. Saniye Dedeoğlu ve Melda Yaman Öztürk), İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2010, s.106.

⁴⁰ Friedrich Engels, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, (Çev. Kenan Somer), Ankara: Sol Yayınları, 1990, s.63.

ve kadının ikinci plana atılması sonucunu doğurmuştur. Ataerkil yapıların varlığını hissettirdiği bu dönemdeki aile yapıları incelendiğinde çocuk sayısının fazla, akrabalık ilişkilerinin yoğun olduğu büyük aileler göze çarpmaktadır. Bu dönemde üretim aile içerisinde gerçekleşmekte ve bu sebeple de çok çocuklu aileler görülmektedir.⁴¹

Sanayi Devrimi aile yapılarında köklü değişimler meydana getirmiştir. Sanayileşme ile ortaya çıkan göç akrabalık bağlarının zayıflamasına, çok çocuklu ailelerden daha az çocuklu çekirdek aileye doğru bir geçişin oluşmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu dönemde erkek ve kadınların çalışma hayatına aynı anda katılmış olmaları aileleri bir üretim birimi olma rolünden çıkarmıştır.⁴² Engels sanayi toplumunun aile yapısını şu sözlerle anlatmıştır:

“Ev yönetimi, kamusal niteliğini yitirdi. Bu iş artık toplumu ilgilendirmiyor: bir özel hizmet haline geldi; toplumsal üretime katılmaktan uzaklaştırılan kadın, bir baş hizmetçi oldu. Toplumsal üretim yolunu -ama yalnız proleter kadına- yeniden açan, günümüzün büyük sanayiidir; ama bu yol, öylesine koşullar içinde açılmıştır ki, kadın, eğer ailenin özel hizmetiyle ilgili görevlerini yerine getirmek isterse, toplumsal üretimin dışında kalır ve bir şey kazanamaz; buna karşılık, eğer toplumsal üretime katılmak ve kendi hesabına kazanmak isterse, ailesel görevlerini yerine getirmekten uzak kalır... Ve üstelik, büyük sanayi, kadını evden kopararak emek pazarına ve fabrikaya gönderdiği, ve onu çoğunlukla ailenin desteklediği durumuna getirdiğinden beri, proleterin evinde, erkek üstünlüğünün son kalıntısı da temelini yitirmiş oldu”⁴³

Engels burada görünmeyen emek olarak tanımlanan ev işi ve bakım işlerinin sanayi toplumu ile tamamen kadının görevi haline geldiğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda bu sözlerde kadınların çalışma hayatında yer almasının onların aile içerisindeki ikincil konumlarını değiştirecek tek gerçek olduğu düşüncesi yatmaktadır. Günümüzde de gözlemlenebildiği ve tarihin de gösterdiği gibi kadınların çalışma yaşamına katılımları ikincil konumlarını değiştirebilmeleri için gerekli olsa da yeterli tek koşul olarak nitelendirilememektedir.⁴⁴

Bir önceki bölümde değinildiği gibi Sanayi Devrimi sonrası kadınların da çalışma yaşamında etkin olarak rol almaya başlaması, erkeklerin ücretlerini düşürdüğü

⁴¹ İslam Can, “Ailenin Tarihsel Gelişimi: Dünü Bugünü ve Yarını”, **Sistematik Aile Sosyolojisi**, (Ed. Mustafa Aydın), Konya: Çizgi Kitabevi, 2013, s.75, 78.

⁴² **A.e.**, s.81.

⁴³ Engels, **a.g.e.**, s.76-78.

⁴⁴ Heather A. Brown, **Marx'ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile**, (Çev. Gamze Rastgeldi), Ankara: Dipnot Yayınları, 2016, s.244.

gerekçesiyle tepkilerle karşılaşmış ve erkekler tarafından “aile ücreti” talebine yol açmıştır. Aile ücreti erkeklerin ailelerine tek çalışan olarak bakabilecek seviyede ücret talebi anlamına gelmektedir.⁴⁵ Hartmann aile ücreti konusunda ayrıca şunları ifade etmektedir:

“Erkeklerle kadınlara eşit ücret verilmesi için mücadele etmek yerine erkek işçiler karılarının evdeki hizmetlerini elde tutmayı tercih ederek aile ücreti talep ettiler. Patriyarkanın bulunmadığı yerde birleşmiş bir işçi sınıfı kapitalizmle karşı karşıya gelebilirdi ama patriarkal toplumsal ilişkiler işçi sınıfını böldü; erkeklerin kadınlar aleyhine satın alınmalarını sağladı.”⁴⁶

Aile, kapitalizm öncesinde bir üretim birimiyken, sanayi devrimi ile bu özelliğini yitirip, yalnızca yeniden üretim birimi olma rolünü üstlenmiştir. Bu durumun ailenin dinamik bir yapıya sahip olduğunu ve içinde bulunduğu toplumun sosyolojik ve ekonomik özelliklerine göre devamlı değişiklik gösterebildiğinin kanıtı olarak gösterilmesi mümkündür. Aynı şekilde aile kadının emek piyasasında hangi konumda yer alacağının da belirlenmesinde önemli bir kurumdur. Hane içindeki kaynakların dağılımı bu durumunun belirlenmesinde önemli bir role sahiptir.⁴⁷

Aile ile ilgili ortaya attığı ekonomik modelleme ile bilinen Becker’in analizleri aile ve kapitalizm ilişkisini anlatan, yukarıdaki düşüncelerden farklı bir bakış açısına sahiptir. Becker, aileyi piyasada bulunan yarı mamul şeklindeki girdileri alarak yaşamak için gereken temel malları üretimini gerçekleştiren bir küçük üretim merkezi olarak tanımlamaktadır. Burada üretilenler yiyecek, barınma, bakım ve eğlence gibi çıktılardır.⁴⁸ Aynı zamanca Becker bu modellemelerde aile içinde yer alan cinsiyete dayalı iş bölümünde kişilerin bu rollerden hangisini gerçekleştirirse ne kadar fayda sağlayacağını göz önünde bulundurarak rasyonel seçimlerde bulunduğunu iddia etmektedir. Bu bakış açısına göre kadın da erkekte evde kalıp yemek yapma konusunda eşittirler. Fakat kadın daha lezzetli yemek yapabildiği için erkeğin ücretli işe gidip, kadının evde kalarak yemek yapmayı tercih etmesi rasyonel bir davranıştır.⁴⁹

⁴⁵ Hartmann, **a.g.e.**, s:183.

⁴⁶ **A.e.**, s.183.

⁴⁷ Saniye Dedeoğlu, “Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Türkiye’de Aile ve Kadın Emegi”, **Toplum ve Bilim**, S:86, 2000, s.142.

⁴⁸ Mahmut Bilen ve İbrahim Güran Yumuşak, “Gary S. Becker’in İktisat Bilimine ve Beşeri Sermaye Teorisine Katkıları”, **Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi**, C: 3, S:1, 2008, s.8.

⁴⁹ Özgün Akduran, **Hane, Devlet, Piyasa: Kadın Emegi ve Sosyal Politikalar Bağlamında Cinsiyetlendirilmiş Bütçe**, İstanbul: Sosyal Araştırma Vakfı Yayınları, 2012, s.86-87.

Becker'in bu iddiası toplumsal cinsiyet analizinden oldukça uzak ve ataerkil olarak kabul edilen aile modeline de örnektir.

2.2. Görünmeyen Emek

Bu başlıkta tezin ana konusunu oluşturan görünmeyen emek kavramı incelemektedir. Önceki bölümlerde cinsiyete dayalı iş bölümü, toplumsal cinsiyet, ataerkillik ve kapitalizm olguları detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu durum görünmeyen emeğin bu kavramlar çerçevesinde ortaya çıkan ve ataerkilliğin varlığını sürdürebildiği bir dayanak olmasından kaynaklanmaktadır.

Görünmeyen emeğin kavramsal çerçevesine geçmeden önce, ev işi ve ev kadını kavramlarını incelemekte fayda vardır; çünkü görünmeyen emeğin faaliyet alanı ev işi iken, öznesi ise ev kadınıdır.

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından yayımlanan 189 sayılı ILO Sözleşmesi'ndeki ev işi tanımı “ev ya da hane halkı için veya ev içerisinde icra edilen işleri ifade eder”.⁵⁰ TDK'ye göre ise ev işi “*Ev içinde gündelik olarak yapılan her türlü iş*” olarak ifade edilmektedir.⁵¹ Kişilerin kendilerini yeniden üretmeleri ve bir sonraki güne hazırlamaları amacı ile büyük önem arz eden ev işlerinin kökenini toplumların yerleşik hayata geçtiği dönemlere dayandırmak mümkündür.⁵²

Ev kadını tanımı da TDK'ye göre “*Dışarıda herhangi bir işte çalışmayıp kendi ev işlerini gören kadın*” olarak tanımlanır.⁵³ TDK tanımı dikkate alındığında ev kadını olmanın koşulu ücretli bir işte çalışmamayı kapsamaktadır. Fakat Cantek'e göre ev kadınlığı tanımı gereğince meslek olarak nitelendirilemediği gibi, ev kadını olarak tanımlanan kişilerin işsiz kategorisinde de değerlendirilmediğini görmek mümkündür. Örneğin; resmi kurumların belgelerinde meslek kategorisi olarak ev kadını/ev hanımı hanesinin yazdığını görmek mümkündür. Bu sebeple ev kadını olarak nitelendirilen kişi ne işsiz ne de çalışan bir bireydir; bu kavramı sevgi, şefkat ve kutsallık gibi

⁵⁰ ILO, “189 Sayılı Sözleşme”, (Çevrimiçi), https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_209877.pdf, 14.11.2020.

⁵¹ Türk Dil Kurumu, “Ev İş”, (Çevrimiçi), <https://sozluk.gov.tr/>, 29.11.2020.

⁵² Sibel Kalaycıoğlu ve Helga Rittersberger-Tılıç, **Gündelikçi Kadınlar**, İstanbul: Su Yayınları, 2001, s.153.

⁵³ Türk Dil Kurumu, “Ev Kadını”, (Çevrimiçi) <https://sozluk.gov.tr/>, 29.11.2020.

nitelendirmelerle boyanmış bir uğraş olarak tanımlamak mümkündür.⁵⁴ Koyuncuoğlu da ev işi ve ev kadınının şu sözlerle açıklamaktadır:

“Aile bir tüketim cennetidir. Ev işi sürekli tüketime karşı hiç bitmeyen yeniden üretimdir. Ailenin paraya dönüşmeyen kaçınılmaz gereksinimlerini kadın karşılar. Sevgi, dayanışma, neslin üretimi, çocukların yetiştirilmesi, beslenmesi, bakımı, çamaşırların yıkanması, evin temizlenmesi, maddi ve manevi duyguların doyurulması, aile bireylerinin sosyal yaşama hazırlanması... Bunları kim yapar? Ev dışında çalışsın çalışmasın fark etmeden “ev kadını” denen bir tür canlı.”⁵⁵

Ev kadınlığının tarihsel bir süreç içinde oluştuğunu iddia eden Thomson günümüz ev kadınlığının tarihsel sürecini 19. yüzyıla dayandırmaktadır. Ona göre ev kadını profilini oluşturan konu kadının ne yaptığı kısmı değil, hangi şartlar ile ilişkiler bağlamında yaptığı kısmıdır.⁵⁶ Başka bir deyişle ev işlerinin içeriğindeki tanımlar değil, kadının bu işleri gerçekleştirirken hane içerisinde kiminle yaşadığı ve bu ilişkilerin kapsamı onun ev kadını yönünü karakterize etmektedir.

Ev işleri ve ev kadını kavramı detaylıca açıklanması ardından görünmeyen emek kavramını açıklamak yerinde olacaktır. Görünmeyen emek; kadının doğası gereği görevi olduğu kabulü ile ev içinde yapılan her türlü iş (yemek yapmak, bulaşık yıkamak, temizlik yapmak) ve çocuk ile yaşlı bakımının iktisadi olarak bir karşılığı olmamasını; bir başka deyişle görünmemesini ifade eder. Bahsi geçen işler emek harcanan bir “iş” olarak görünmez, toplumsal cinsiyet rolleri gereği bir davranış biçimi olarak ele alınır.

Kadınların harcadığı görünmeyen emeği üç grupta ele almak mümkündür:

1. Temizlik, yemek, çamaşır, alışveriş
2. Kendine bakamayacak durumda olan aile üyeleri ve yakınlar, yani çocuklar ve yaşlılar, hastalar ve yer yer engelliler için harcanan emek

⁵⁴ Funda Cantek, “Fakir Haneler/Yoksulluğun Ev Hali”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, S:89, 2001, s.103.

⁵⁵ Tennur Koyuncuoğlu, **Ev İşleri ve Hizmetlerinin Ekonomik Değer**, İstanbul: Cinius Yayınları, 2020, s.27.

⁵⁶ Veronika Bennholdt-Thomsen, “Neden Üçüncü Dünya’da Hala Ev Kadınları Yaratılıyor?”, **Son Sömürge: Kadınlar**, (Der. Maria Mies, Thomsen Werlhof), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s.247.

3. Tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalışma.⁵⁷

Tezin kapsamı gereği görünmeyen emek olarak tanımlanan birinci ve ikinci maddedeki temizlik ve yemek gibi ev işleri ile çocuk yaşlı ve hasta bakımı özellikle ele alınmakta ve incelenmektedir.

Görünmeyen emek kapsamında ele alınan ev işleri temizlik, bulaşık, çamaşır, yemek, alışveriş gibi faaliyetler olarak gruplandırılabilir. Bu faaliyetler, sürekli kendilerini tekrarlar ve herhangi bir ölçümü yoktur; bu sebeple de görünmezlerdir.⁵⁸ Beavuvor da İkinci Cins'te ev işlerinin sürekliliğini ve kadınların bu durumla ilişkisini şu sözlerle anlatmaktadır: *“Temiz olan kirlenir, kirlenen temizlenir, tekrar ve tekrar, gün be gün. Ev kadını zamanın dışındadır; o hiçbir şey yapmaz, sadece şimdiyi sürükler.”*⁵⁹

Bakım emeği, temizlik, yemek gibi ev işlerinden daha farklı incelenen bir konu olarak betimlenmektedir. Bakım emeği ihtiyaçlarını kendi başına gerçekleştiremeyen yaş olarak küçük çocuk, yaşlılar ya da engelli bireylere yapılan hizmetleri kapsamakta, bu hizmetler ise birebir yapılan ve dikkat isteyen faaliyetler olarak nitelendirilmektedir. Bu faaliyetlerin zaman ölçümünün gerçekleştirilmesi ev işlerine kıyasla görece daha zor olduğu iddia edilmektedir. Örneğin; yemek hazırlamaya harcanan zaman gün içerisinde hesaplanabilir. Fakat çocuk bakımına harcanan zamanı hesaplamak, bu bakımın belirli bir faaliyetten oluşmaması sebebi ile oldukça güçtür. Bakım emeği duygu ve etkileşimin sürekliliğini içeren bir olgu olduğundan ev işlerine göre daha karmaşık bir yapı olarak nitelendirilmektedir.⁶⁰

Evde gerçekleştirilen temizlik ve bakım işlerinin neden görünür olmadığını Savran şu sebeplere bağlamaktadır:

1. Bu emek doğallaştırılmış emektir.

⁵⁷ Gülnur Acar Savran, **Kadının Görünmeyen Emeği**, (Der. Gülnur Acar Savran, Nesrin Tuna Demiryontan), İstanbul: Yordam Kitap, 2016, s.10-14.

⁵⁸ Handan Karakaya, “Görünmez Emek ve Ev Kadınları”, **Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C:2, S:1, 2018, s.84.

⁵⁹ Simone de Beauvoir, **The Second Sex**, Newyork: Vintage, 1974, s.51, Aktaran Aksu Bora, **Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası**, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2005, s.62.

⁶⁰ Gülay Toksöz, **Kalkınmada Kadın Emeği**, İstanbul: Varlık Yayınları, 2018, s.116.

2. Ev içi çalışma düzensizdir ve belirli saatleri bulunmamaktadır.

3. Bu emek karşılıksızdır.⁶¹

Görünmeyen emeğin doğallaştırılmış emek olarak gruplandırılması toplumsal cinsiyet bölümünde de değinildiği gibi, kadınlara atfedilen görevlerin onların biyolojik olarak bu görevleri üstlendiği savının bir uzantısı olduğunu söylemek mümkündür. Kadının çocuk doğurması ve ona bakmakla yükümlü olması ile fiziksel olarak zayıf olduğu düşüncesi ile ev işlerinin ona atfedilmesi toplumsal cinsiyetin doğallaştırılmasının bir sonucudur.⁶²

Ev işleri parçalanmış bir niteliğe sahiptir. Bir başka deyişle ev işinin belirli bir mesai saati bulunmamaktadır. Kadının ev içindeki işleri gerçekleştirmesi kendi dışındaki sebeplerle bölünmeye müsaittir. Örneğin; çocuğun veya eşin okuldan ya da işten dönüş saatine göre bahsi geçen işlerin parçalanması, yığılması ve dolayısıyla bağımlı bir karaktere dönüşmesini gözlemlemek mümkündür.⁶³

Herhangi bir ücret kapsamında olmadığı için görünmeyen emeği bir tür karşılıksız emek olarak adlandırılan Delphy de ev içi işleri aşağıdaki gibi açıklamaktadır:

“Mevcut tüm toplumlar çocukların yetiştirilmesi ve ev içi hizmetlerinde kadınların karşılıksız emeğine dayanırlar. Bu hizmetler ancak bir bireyle(koca) kurulan özel bir ilişki çerçevesinde sunulabilir ve mübadele alanından dışlanmış oldukları için de değer taşımazlar. Bunların karşılığı ödenmez...Kocanın tek yükümlülüğü ... onun emek gücünün bakımını sağlamaktır.”⁶⁴

Delphy, yine aynı makalesinde bu emeğin karşılıksız olmasının nedenini ev işlerinin piyasadan dışlanmasına değil, kadının piyasadan dışlanmasına bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Bu duruma örnek olarak günümüzde marketlerden satın alınan salça ya da ekmek gibi ürünleri ele almaktadır. Geçmişte kadınların evde yapıp tükettikleri salça, kışlık konserve, ekmek gibi ürünler ev içinde kadının emeğinin görünmezliği ile üretimden sayılmazken, bunların şu anda sanayilerde üretilmesi bu malzemelere

⁶¹ Acar Savran, **Kadının Görünmeyen Emeği**, s.11.

⁶² Sait Yıldırım, “Feminist Çalışmalarda Kadın Deneyimlerinin Önemi: Simone de Beauvoir Örneği”, **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C:7, S:1, 2019, s.147.

⁶³ Nesrin Tura , “Ev İşi Hiç Bitmiyor”, **Pazartesi: Kadınlara Mahsus Gazete**, S.40, 1998, s.3.

⁶⁴ Christine Delphy, “Baş Düşman”, **Kadının Görünmeyen Emeği**, (Haz. Gülnur Acar-Savran Nesrin Tura Demiryontan), İstanbul: Yordam Kitap, 2016, s.92, 93.

üretim niteliği kazandırmış ve milli gelir hesaplamalarına bu ürünler de dahil edilmiştir.⁶⁵

ILO'nun 189 sayılı sözleşmesindeki Ev işçisi tanımı dikkat çekici niteliktedir. Buna göre “*Ev işçisi istihdam ilişkisi dâhilinde, ev işleri ile uğraşan herhangi bir kişiyi tanımlar; ... ilgili işi meslekî bir temele dayalı olarak icra etmeyen bir kişi ev işçisi değildir.*”⁶⁶ Ev işlerinin toplumsal cinsiyet rollerine göre kadının görevi olması, bir istihdam ilişkisi olmadığı taktirde kadını herhangi bir sıfatla (ev işçisi gibi) nitelemediğini ve emeğini görünmez kıldığını bu örnekte de görmek mümkündür. Ayrıca bu örnek Delphy'nin bir önceki paragrafta bahsi geçen ev işinin değil, kadının piyasadan dışlanması savını da güçlendirmektedir.

Görünmeyen emeğin temellerinin ücretli emeğin ortaya çıkması ile başlayan kamusal alan özel alan ayrımında üretim faaliyetleri dışına atılan kadınlar ile paralel seyirde atıldığını ileri sürmek mümkündür. Ev içerisinde üretimi gerçekleştiren hizmetlerin ve malların herhangi bir ücrete tabii olmamaları bu işlerin önemsiz ve hor görülen işler olarak nitelendirilmesine sebep olduğu iddia edilmektedir.⁶⁷ Bora'ya göre özel alan ile ilişkilendirilen kadının tek sorunu emeğinin görünmemesi değildir:

“Evin dünyanın pisliklerinden uzak masum ve temiz bir yer olarak tasarlanması erkeklerin dış dünyaya açılırken kadın ve çocukları bu temiz yerde bırakmaları, içinde yaşadığımız kültürün en belirleyici ve güçlü görüntülerinden biri, belki de birincisidir. Evin ve ailenin böyle kutsallaştırılması orada olup bitenlerin tamamen görünmez kılınmasına hizmet etmiştir. Böylelikle aile içindeki eşitsizlikler, şiddet ve tahakküm istismar ve baskı özel alanın sorunları olarak görmezden gelinirken evdeki iktidar ilişkilerinin dış dünyadakilerle sürekliliğinin de üzeri örtülmüştür.”⁶⁸

Görünmeyen emeğin bir diğer niteliği ise kadınların da bu emeği bir iş olarak tanımlamaması ve sevgi ile yaptıkları bir faaliyet kategorisinde değerlendirmeleridir. Ataerkil yapıda kendilerine atanmış iş bölümlerini içselleştiren ve bunu bir hobi olarak gören kadınların, burada iş ve çalışma kavramlarındaki ayrımı yapmakta güçlük çektiklerini söylemek mümkündür. Toplumsal cinsiyetin, görünmeyen emeğin

⁶⁵ A.e., s.100.

⁶⁶ ILO, “189 Sayılı Sözleşme”, (Çevrimiçi), s:4 , https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_209877.pdf, 14.11.2020.

⁶⁷ Tura, a.g.e., s.2-3.

⁶⁸ Aksu Bora, **Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası**, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2005, s.59.

kadınlar tarafından benimsenme sürecinde rolü oldukça önemlidir.⁶⁹ Görünmeyen emeğin kapsamının açıklandığı bu bölümde yapılan tanımlamalar ve açıklamalar bu kavrama ait giriş niteliğindeki açıklamaları oluşturur. Görünmeyen emek ile ilgili farklı görüşlere yer vermek bu noktada konunun derinliğine inmek için önem arz etmektedir.

2.2.1. Görünmeyen Emek Tartışmaları

Görünmeyen emeğin, günümüzdeki tanımlarına ulaşana dek farklı ideolojiler ve görüşler tarafından inceleme konusu olduğunu gözlemlemek mümkündür. Kavramın boyutlarının açıklanabilmesi adına görünmeyen emek ile ilgili farklı görüşlere bu başlık altında yer verilmektedir.

Donovan, ev işleri ile ilgili tartışmanın ilk olarak 1969'da Margeret Benston tarafından yayımlanan “Kadınların Kurtuluşunun Ekonomi Politikası” isimli eserde başladığını iddia etmektedir. Ardından bu tartışmayı 1973 yılında Lise Vogel “Dünyevi Aile” isimli eserinde devam ettirmektedir.⁷⁰

Görünmeyen emek tartışmalarında Donovan ilk eserleri Benston ve Vogel'in yayımladığını iddia etse de bu tartışmanın kökenlerini ilk olarak Marks ve Engels'in görüşleri ile diğer Marksist düşünürlerin görüşlerinde gözlemlemek mümkündür. İlerleyen bölümlerde de açıklanacağı gibi görünmeyen emek ile ilgili feminist tahlillerin Marksist görüşün belirli noktalarından yararlandığı literatürde gözlemlenebilmektedir. Benzer şekilde iki görüşün ters düştüğü birçok noktayı da gözlemlemek mümkündür.

Marx kadınların ikincil konumu ile ilgili görüşlerini kapitalist üretim biçimi ile açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre sermayenin devamlılığı için işçi sınıfının yaşamsal faaliyetlerinin devam etmesi ve işçi sınıfının yeniden üretilmesi zorunludur.⁷¹ Marx'ın görüşlerden feminist tahlil içerisinde kullanılan temel kavram “yeniden üretim”dir. Kadının yerine getirdiği ev işleri, eve ücret getiren eşinin

⁶⁹ Ferhunde Özbay, **Kadın Emeği**, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2019, s.150.

⁷⁰ Josephine Donovan, **Feminist Teori**, (Çev. Aksu Bora, Fevziye Sayılan ve Meltem Ağduk Gevrek) İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.151, 152.

⁷¹ Marx, **a.g.e.**, s.546.

yaşamsal faaliyetlerini gerçekleştirirken emeğin yeniden üretimi gerçekleşir. Yine kadın doğum yolu ile türün yeniden üretilmesine imkan sağlamaktadır.⁷² Marx'ın görüşleri ile bağlantılı olarak Engels de önceki bölümlerde aktarıldığı şekilde kadınların ikincil konumunun özel mülkiyet ile başladığını iddia etmektedir. Engels'in ve Marx'ın görüşleri neticesinde ev işlerinin kadınlar için bir yük olmaktan çıkması için sosyalizm gereklidir ve bu işler devlet eli ile yapılan sosyal hizmetler yolu ile çözüme ulaştırılmalıdır.⁷³ Engel's ile benzer görüşleri savunan ve bu duruma çözüm olarak sosyalizmi öneren Smith de ev işleri ile ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır:

“İşçi sınıfı ailesinin kapitalizmle ilişkisi göz önüne alındığında sorunların çözümü kimi feministlerin iddia ettiği gibi erkeklerin ev işlerinde daha fazla sorumluluk almaya ikna edilmesi değildir...Bu durum kapitalist sınıfın çıkarları için erkeklerin de eşleri ile birlikte yeniden üretim yükünü sırtına alması anlamına gelir.”⁷⁴

Marksist görüşler, kadınların ev içi emeğini üretken olmayan emek kategorisinde değerlendirmeleri ve görünmeyen emek meselesinde ataerkilliği göz ardında tutarak yalnızca kapitalizm üzerinden çözümleme yapmaya çalışmaları sebebi ile feminist düşünürler tarafından eleştirilmektedir.⁷⁵

Görünmeyen emek ile ilgili kültürel feminizm açısından önemli bir düşünür olan Gilman'ın görüşleri de dikkat çekmektedir. 1800'lü yılların sonunda konu ile ilgili çalışmalar yapan Gilman, Donovan'ın aktarımına göre; evi despot bir alan olarak tanımlarken kamusal alanı demokratik alan olarak tanımlamaktadır. Ev işleri yapmak özgür irade ile seçilmediğinden kadını kendine yabancılaştırmaktadır. Bu duruma çözüm olarak da ev işlerinin meslek haline getirilmesini ve bu işlerin ücretlendirilmesini önermektedir. Gilman böylece kadınların erkeklere olan bağımlı karakterinin son bularak erkek egemenliğini bitireceğini iddia etmektedir.⁷⁶

⁷² Acar Savran, “Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx'tan Delphy'e Bir Ufuk Taraması”, s.28.

⁷³ Toksöz, **a.g.e.**, s.92.

⁷⁴ Sharon Smith, **Kadınlar ve Sosyalizm**, (Çev. Etkin Bilen Eratalay), İstanbul: Yordam Kitap, 2016, s.56-57.

⁷⁵ Toksöz, **a.g.e.**, s.94.

⁷⁶ Donovan, **a.g.e.**, s.101-105.

Görünmeyen emek ile ilgili aktarılabacak bir diğet tartışma maddeci feministlerin ikili sistem teorileri açısından ele alınacaktır. Maddeci feminizm olarak adlandırılan bu düşünce görünmeyen emeğı emek, üretim ve yeniden üretim kavramları çerçevesinde ele almaktadır. Burada Marx'ın görüşlerine onun yöntemini kullanarak karşı çıkan bir düşünce yapısını görmek mümkündür.⁷⁷

Maddeci feministlerden Hartmann'ın "Marksizm ile Feminizm'in Mutsuz Evliliğı" isimli makalesine önceki bölümlerde de birkaç farklı noktada atıflarda bulunulmuştur. Burada Hartmann ataerkillik ile kapitalizmin birlikte hareket ettiğini savunmakta fakat bu iki kavramı ayrı ayrı ele almaktadır. Ona göre kadının görünmeyen emeğinden hem kapitalizm hem de ataerki yarar sağlamaktadır:

"Kadınların emeğinden kim yarar sağlar? Elbette ki kapitalistler, ama aynı zamanda koca ve baba olarak evde kişiselleşmiş hizmetlerden yararlanan erkekler. Bu hizmetlerin içeriğı ve uzandığı alan sınıf, etnik ya da ırksal gruba göre çeşitlilik gösterebilir ama bu hizmetten faydalandıkları gerçeğı değişmez."⁷⁸

Bir diğet maddeci feminist olan Delphy ataerkillik ve kapitalizmin birbirinden tamamen bağımsız sistemler olduğunu iddia etmektedir. Kadının görünmeyen emeğinden en çok erkeklerin yani ataerkilliğın yarar sağladığını öne sürmektedir. Ona göre kadınların başdüşmanı kapitalizmden daha ziyade ataerkilliktir.⁷⁹

Görünmeyen emek ile ilgili bir diğet görüş ikili sistem teorilerine karşı çıkan bir sosyalist feminist olan Young'ın görüşleridir. Young'a göre kapitalizmin ve ataerki birbirinden farklı yapılar değildir. Kapitalizm içinde temel olarak ataerki vardır be kapitalizmin kadınları baskılamasının en büyük sebebi budur. Ayrıca bu durum kadının hem kapitalist sistem tarafından hem de ataerki yapı tarafından sömürölmesine yol açmaktadır.⁸⁰ Yine Young'ın ev ve ev işlerini kadınların kimliğini oluşturan temel etkenlerden biri olduğunu eserleri içerisinde yansıtıldığı iddia edilmektedir. Ona göre ev işleri kadın öznelliğini oluşturan kültürel pratiklerdir.⁸¹

⁷⁷ Acar Savran, "Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx'tan Delphy'e Bir Ufuk Taraması", s.36.

⁷⁸ Hartman, **a.g.e.**, s.167.

⁷⁹ Delphy, **a.g.e.**, s.111.

⁸⁰ Özlem Özdemir, **a.g.e.**, s.398.

⁸¹ Bora, **Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeğı ve Kadın Öznelliğinin İnşası**, s.65.

Bu bölümde incelendiği gibi görünmeyen emek ile ilgili her ne kadar farklı yaklaşımlar olsa da bu yaklaşımların tezin temel iddiası olan ataerki ve kapitalizmin kadınların görünmeyen emeğinin oluşmasında etkili olduğunu gözlemleyebilmek mümkündür.

2.2.2. Görünmeyen Emeğin Sonuçları

Görünmeyen emek ile bağlantılı kadınların yaşamlarında belirli sonuçlar gözlemlenebilmektedir. Literatür incelendiğinde görünmeyen emeğin ücretli bir işte çalışan kadınlar ile herhangi bir ücretli işte çalışmayan kadınları farklı açılardan etkilediğini görmek mümkündür. Bu anlamda öncelikle tüm kadınları etkilediği iddia edilen sonuçlar, ardından yalnızca ücretli bir işte çalışan kadınları etkileyen sonuçlar aktarılacaktır.

Görünmeyen emeğin kadınlar açısından ortaya çıkardığı sorunların başında, toplum içerisinde ikincil konuma gelmeleri olduğu ifade edilmektedir. Kaplan'a göre kadınların ikincil konumunu şu noktalarda gözlemlemek mümkündür:

1. Evde yapılan işler sebebi ile kadının kamusal alanda yer alması zorlaşır, bu sebeple ikincil konuma sahip olmaktadır.
2. Kamusal alanda yer alıyor olsalar dahi (ücretli bir işte çalışmak gibi) toplum içerisindeki geleneksel kadın rollerini de gerçekleştirme çabasıyla evde yapılan işlere karşı da kendilerini sorumlu hissettiklerinden yine ikincil konumda yer almaktadırlar.⁸²

Kadınların öznelliğini oluşturması açısından ev kadınlığının; başka bir deyişle görünmeyen emeğin büyük önem arz ettiğini belirten Bora, bu konunun hem ücretli bir işte çalışan kadınları hem de herhangi bir ücretli işte çalışmayan kadınları kapsadığını iddia etmektedir. Bora'ya göre ev kadınlığı görünmeyen emek aracılığı ile bir işte çalışsın veya çalışmasın her kadını niteleyen ve onların öznelliğini oluşturarak yaratılmış bir sınıftır.⁸³ Ev işlerinin herhangi bir mesaisinin olmayışı ve günlük yaşantının her alanına yayılmış olması görünmeyen emeği kadının ayrılmayan bir

⁸² Mine Kaplan, "Kaplumbağa'nın Özgürlüğü: Kadınlar ve Ev İçi Emek", **Cyprus International University Folklor Edebiyat Dergisi**, C: 17, S:65, s.168.

⁸³ Bora, **Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası**, s.60.

parçası olarak nitelenmesine sebep olduğu iddia edilmektedir. Bu anlamda kadınların herhangi bir net dinlenme zamanının bulunmaması dikkat çekmektedir. Savran bu durumu şu sözlerle ifade eder: “... *Dinlenmek ise her zaman yapılması gereken işlerden birinin yanına eklenir: dinlenirken söküük dikmek, alışveriş listesi yapmak, oturduğu yerden çamaşırları katlamak...*”⁸⁴ Savran’ın belirttiği görünmeyen emeğin kadının bir parçası haline geldiği savı Bora’nın görünmeyen emeğin kadın öznelliğini inşa ettiği savını desteklemektedir.

Savran, “Feminizm Yazıları” isimli eserinde kadınların çalışma hayatına geçişinin görünmeyen emeğin el verdiği ölçüde gerçekleştiğini iddia etmektedir. Başka bir deyişle görünmeyen emek kadınların kısa süreli ve yarı zamanlı enformel işlere yönelmelerine sebebiyet vermektedir. Savran, kadınların ücretli emeğe katıldıklarında piyasadaki görünüşleri ile ilgili şu yorumlarda bulunur:

“Onların ücretli çalışan kimlikleri, hep erkeklerinkinden farklıdır. Kadınlar hiçbir zaman tam anlamıyla ya da erkekler gibi ücretli çalışan değillerdir. Erkeklerden farklı işlerde çalışmaları, işlerinde yükselememeleri, aynı iş kolunda ücretlerinin daha düşük olması, sosyal güvenlik haklarından erkekler gibi yararlanamamaları, iki farklı ücretli çalışan kategorisinin söz konusu olduğuna işaret eder”⁸⁵

Hane içerisindeki erkeğin ve kadının aynı anda ücretli bir işte çalışıyor olması cinsiyete dayalı iş bölümünü değiştirmemektedir. Bu anlamda ev işlerinin direngen bir yapısı olduğunu ifade etmek mümkündür. Evli bir karı kocanın ev işleri konusunda daha eşit ya da erkeğin ev işlerini daha fazla üstlendiği bir konumda olması ancak kadının evin tek gelir getiren bireyi olması durumunda kısmen mümkün olduğu ifade edilmektedir.⁸⁶

Selma James kadına yüklenmiş olan ev işlerinden özellikle bakım emeğinin aileleri böldüğünü iddia etmektedir. Ona göre eğer kadın ve erkek eşlerden ikisi de ücretli bir işte çalışıyorsa evliliklerinin ilk dönemleri erkeğin ev işlerine ayırdığı vakit kadının ev işlerine ayırdığı vakit ile benzer oranlarda seyrederken çocuk sahibi olduklarında bu durum tamamen değişmektedir.

⁸⁴ Acar Savran, “Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx’tan Delphy’e Bir Ufuk Taraması”, s.20.

⁸⁵ Gülnur Acar Savran, **Feminizm Yazıları: Kuramdan Politikaya**, Ankara: Dipnot Yayınları, Ankara, 2018, s.27.

⁸⁶ Acar Savran, “Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx’tan Delphy’e Bir Ufuk Taraması”, s.22.

“Bir kadın çocuk sahibi olmak üzere işten ayrılır ayrılmaz, erkek kadına herhangi bir konuda yardım etme gereği duymuyor. Evliliklerin ilk zamanlarında farklılık olan şey, şimdi onları büsbütün ayırıyor. Çocuklar evliliği birleştireceğine bölüyor, kadınları eve hapsederken erkekleri işlerine sabitliyor.”⁸⁷

Kadınların içinde bulunduğu sosyo-ekonomik konumun ev işlerinin organizasyonu açısından farklılaşmalarına sebep olduğu iddia edilmektedir. Örneğin orta-üst sınıf olarak nitelendirilen kadınlar ev işlerini ücret karşılığı yapan “gündelikçi” kadınlara devredebilmekte, bu durum da toplumsal cinsiyet rolleri ile üstlenilen görünmeyen emeğin kadınların farklı sınıflara bölünmesine sebebiyet vermektedir. Yine bu durumun çıktısı olarak gündelikçi kadınların enformel çalışmaya yönelmesine ve kendi evlerinin işlerini ücretli çalıştıkları süre dışında yerine getirerek çifte vardiya gerçekleştirdiklerini söylemek mümkündür.⁸⁸

Ücretli bir işte istihdam halindeki kadınlar açısından görünmeyen emeğin yarattığı en göze çarpan sorun “çifte vardiya” sorunudur. İkinci vardiya ya da çifte vardiya olarak literatürde geçen kavramın tanımı:

“İkinci vardiya, formel sektördeki ücretlendirilmiş emeğe ek olarak hane içerisinde ortaya konulan ücretlendirilmemiş emeğe yönelik kullanılan ve para kazanmak için çalışan kadın ve erkeklerin evdeki iş yükünü tanımlayan bir kavramdır.”⁸⁹

Hochschild ve Machung’ın “The Second Shift” isimli eseri ikinci vardiya kavramını derinlemesine incelemiştir. Onlara göre kadınların iş hayatına hızlıca geçişi, kadınların ev ve çalışma yaşamı arasında ikilemde bırakmıştır. Kadınlar ücretli bir işte çalışmadıkları zaman bile ev işleri tüm günlerini alırken, ücretli bir işte çalıştıklarında iş dışında kalan zamanın çoğunu evdeki işlere ayırır. Bu da onları ikinci bir vardiya yapmak zorunda bırakmaktadır.⁹⁰

⁸⁷ Selma James, **Cinsiyet, Irk, Sınıf: Kadınlardan Yeni Bir Perspektif**, İstanbul: BGST Yayınları, 2010, s.25.

⁸⁸ Ayşe Gönüllü Atakan, “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Bakım Emeği”, **MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C:16, S:3, 2018, s.131.

⁸⁹ Suna Başak, Sevgi Kınır ve Şehnaz Yaşar, **Kadının Görünmeyen Emeği: İkinci Vardiya**, Ankara: Anka Kadın Araştırma Merkezi, 2013, s.20.

⁹⁰ Arlie Hochschild ve Anne Machung, **The Second Shift: Working Families and The Revolution at Home**, New York: Penguin, 2012, s.7, 8.

Görünmeyen emek ile ilgili sonuçlar bu kavram sebebi ile çıkan sorunları ifade etmektedir. Yukarıda genel olarak değinilen bu sorunlar üçüncü bölümde istatistiklerle açıklanacak ve bu sorunlara karşı geliştirilen çözüm önerileri ele alınmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE GÖRÜNMEYEN EMEK VE KADIN İŞGÜCÜ

Görünmeyen emeğin Türkiye’deki seyri ve kadınların işgücüne katılımına etkisi bu bölümde incelenmektedir. Dönemler içerisinde ele alınacak olan kadın işgücü ve görünmeyen emek, Osmanlı Devleti’nin son dönemleri ile Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu ilk yılları içine alan erken modernleşme döneminden başlatılarak 2020 yılına kadarki süreci içine alacak, bu süreçte ülke içerisinde yaşanan sosyolojik, ekonomik ve politik değişimler var olan istatistikler ve araştırmalar aracılığı ile aktarılacaktır.

3.1. Erken Modernleşme Döneminde Görünmeyen Emek ve Kadın İşgücü (1870 – 1935)

Türkiye’de erken modernleşme dönemi olarak adlandırılan 1870-1935 yılları arasındaki dönem birçok dönüşümün dünyayla benzer seyrinde yaşandığı bir sürece tekabül eder. Bu dönemdeki sosyal, politik ve ekonomik değişimler ve bu değişimlerin kadınların işgücüne katılımını ne ölçüde etkilediği bu bölümde aktarılacaktır. Erken modernleşme döneminde kadın istihdamına dair sayısal verilerin az olması sebebi ile o döneme ait nitel çalışmalar yapan araştırmacıların çalışmaları ile dönem içerisindeki dergi, gazete ve romanların ışığında kadın işgücünün görünümü aktarılacaktır. Bu dönemdeki kadın işgücünü kent ve köy kadınları açısından ayrı ayrı ele almak konunun sağlıklı bir şekilde incelenmesi açısından önem arz etmektedir.

Türk kadınının toplumsal statüsünün Orta Asya Türk devletlerinde erkeklerle eşit bir konumda olduğu birçok kaynakta açıkça ifade edilmektedir. Bu eşitliğe hem devlet yönetiminde hem de sosyal hayatta rastlamak mümkündür. Devlet tarafından yayınlanan hükümlerde “Han ve Hatun emreder” ifadesi olmadan hükmün geçerliliği bulunmamaktadır.¹ Osmanlı döneminde kadına karşı bakış İslamiyet’in kabulü ile Arap ve İran toplumlarının kültürel öğelerini barındıracak şekilde dönüşmüştür. Eski Türk devletlerinde aile içerisinde görece daha eşitlikçi yapıda değerlendirilen kadın

¹ Emel Doğramacı, **Türkiye’de Kadının Dünyası ve Bugünü**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1989, s.1.

erkek ilişkilerinin İslamiyet'in kabulü sonrasında yerini ataerkil bir örgütlenmeye devrettiği ifade edilmektedir. Türk kadınının kamusal alandan özel alana doğru yönlendirilmesinin bu ataerkil örgütlenme çerçevesinde gerçekleştiği iddia edilmektedir. Bunun en tipik örneği olarak göçebe Türk toplumlarında "Ocak" ismi verilen aile bireylerinin cinsiyet ayrımı olmaksızın toplandıkları hanenin, İslamiyet'in kabul edilmesi sonrasında, özellikle İstanbul'un fethi sonrasında yerini haremlik ve selamlık olmak üzere kadın ve erkeklerin ayrı ayrı oturdukları bölümlere evrilmesinde görmek mümkündür.² Türkiye'de toplumsal cinsiyet rollerinin mekan ile bağlantılı bir şekilde değerlendirilmesi ve dönüşüm süreci ilerleyen bölümlerde bu örneğin devamı niteliğinde incelenmektedir.

Osmanlı'da özellikle kırsaldaki kadınlar ağırlıklı olarak tarım alanında ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadırlar. Buna ek olarak kadınların evlerinde kurduğu tezgahlarda da imalat yaptıkları bilinmektedir. Avrupa'da 1800'lü yılların sonunda yükselen Sanayi Devrimi etkisini aynı dönemde Osmanlı'da da hissettirmiştir. Bu dönemde kadınların fabrikalarda çalışmaya geçişi evlerindeki tezgahlardan ev dışı küçük imalathanelere taşınması ile gerçekleşmiştir. Bu faaliyetler ise ağırlıklı olarak dokumacılık faaliyetlerinden oluşmaktadır.³ Kadınların fabrikalarda çalışması 1860'larda Bursa'da yer alan ipek fabrikalarında görülmektedir. Fakat burada dikkat çeken nokta fabrikalarda çalışan kadınların etnik kökenleridir. Savaş öncesi dönemde kadın çalışanların ağırlıklı olarak Rum ve Ermeni kökenli olduğu, Müslüman kadın çalışan sayılarının ancak savaş döneminde erkeklerin cepheye gitmesi ile artış gösterdiği iddia edilmektedir.⁴

Osmanlı'da kadının ev dışı alanda çalışmaya başlaması toplumda bazı tepkilere yol açmıştır. Yıldırım, buna örnek olarak 1909'da Kastamonu'da yaşanan olayları aktarmaktadır. Bu olay kadınların dokuma tezgahlarında sayıca çoğalması üzerine, dönemin erkeklerinin silahlı bir şekilde örgütlenerek istihdam halindeki kadınlara engel olmaya çalışmaları şeklinde arşivlere kaydedilmiştir. Bahsi geçen olayda

² Ahmet Yılmaz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadın Kimliğinin Biçimlendirilmesi", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C: 9, S:20, 2010, s.193.

³ Ahmet Makal, "Türkiye'de Kadın Emeginin Tarihsel Kökenleri 1920-1960", **Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emegi**, (Ed. Ahmet Makal-Gülay Toksöz), Ankara: İmge Yayınevi, 2012, s.40.

⁴ A.e., s:41.

kadınların erkeklerle aynı ortamda çalışmasına dini hassasiyetler öne sürülerek engel olunmaya çalışılmış, bu duruma Kastamonu bölgesindeki devlet yetkililerinin de destek olduğu belirtilmiştir.⁵

Avrupa’da sanayi devrimi etkisi ile yükselen kapitalizm ve imparatorlukların dağılması, Osmanlı toplum yapısında da bir dönüşümün başlamasını tetiklemiştir. Yükselen ulus devletleri algısı da bu dönemde Osmanlı’da başlayan modernleşmenin milliyetçi bir karakterde gerçekleşmesine sebep olmuştur. Bu süreçlerin toplumsal cinsiyet açısından kadının konumunda da büyük değişimlere yol açtığını gözlemlemek mümkündür.⁶

Birinci bölümde yer alan Osmanlı’da Kadın Hareketi başlığı altında da aktarıldığı gibi 1800’lü yılların ortasından itibaren devlet tarafından özellikle hukuk ve eğitim alanında kadınların yararlanabileceği yenilikler olduğu ifade edilmektedir. Bu yenilikler arasında kadınlara tanınan miras hakkı tezin konusu bakımından önem arz etmektedir. Tanzimat dönemine kadar olan süreçte babadan kalan mirası alma hakkı yalnızca erkek evlatlara tanınmaktaydı. Erkek evladı bulunmayan hanelerde de kız evlatlar mülkün bedelini ödemek koşulu ile (örneğin tarla gibi) bu mirastan yararlanabilse de mirasın esas sahibi kız evladın kocası olarak kabul edilmekteydi. Fakat Tanzimat ile miras hakkı kız evlatlara da tanınmaya başlandı.⁷

Bu dönemde kadınların eğitim almasının önü geçmiş dönemlere göre fazlaca açılmış ve kadınlar özellikle eğitim, tıp ve hukuk alanlarında uzmanlaşma fırsatı bulabilmişlerdir. Fakat bu eğitim imkanına sahip olabilen kadınların kent soylu orta-üst sınıf kadınları olduğunu belirtmek gerekir.⁸ Kandiyoti’ye göre kadınların tıp, hukuk ve eğitim alanlarında uzmanlaşmaları onların eğitim aracılığı ile sınıf atlamalarına değil, var olan sınıflarını pekiştirmelerine sebep olmuştur. Ayrıca kadınların özellikle eğitim ve tıp alanında uzmanlaşmaları, kadın hasta ve öğrencilere hizmet edecek kadın uzman ihtiyacından kaynaklanmaktadır.⁹ Eğitim fırsatına erişme

⁵ Kadir Yıldırım, **Osmanlı’da İşçiler (1870-1922)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s.142.

⁶ Serpil Sancar, **Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti, Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar**, İstanbul: İletişim Yayınları 2012, s.82-83.

⁷ Yılmaz, **a.g.e.**, s.196-197.

⁸ Deniz Kandiyoti, **Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, (Çev: A. Bora, F.Sayılan, Ş.Tekeli, H. Tapınaç, F. Özbay), İstanbul: Metis Yayınları, 2019, s.43.

⁹ **A.e.**, s:45.

şansı bulan kent soylu kadınlar, Birinci Dünya Savaşı sebebi ile savaşta yer alan erkek çalışanların yerlerine hızlıca istihdam edilmiş, fakat savaş sonrası dönemde birçok kadının işine son verilmiştir. Daha alt sınıflarda olan kadınlar da yine savaş döneminde dokuma ve tekstil fabrikalarında çokça istihdam edilmiş, fakat savaş sonrası orta-üst sınıf kadınlarla aynı kaderi paylaşmışlardır.¹⁰

Savaş döneminde özellikle İstanbul’da yaşayan kadınların çalışma hayatına girişlerini ayrıca incelemek konunun bütünlüğü açısından önem taşımaktadır. Birinci Dünya Savaşı ile başlayan savaş dönemi, Osmanlı’da savaşa giden askerlerin anneleri, kızları ve kız kardeşlerinin büyük bir yoksullukla geride kalmasına sebep olmuştur. Kırsalda yaşayan kadınlar ağırlıklı olarak tarımda çalışarak kendilerini geçindirmeyi başaramış, fakat özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde yaşayan kadınlar bu durumdan fazlası ile etkilendiği iddia edilmektedir. Bu sebeple 1916 yılında Enver Paşa ve karısı Necmiye Sultan öncülüğünde “Kadınları Çalıştırma Cemiyeti” kurulmuştur. Bu cemiyetin amacı Müslüman Osmanlı Askerlerinin geride bıraktıkları kadınların çalışarak kendilerini geçindirmelerini sağlayabilmek; aynı zamanda ordunun ihtiyacı olan malzemelerin üretimine katkı sağlayabilmek olarak açıklanmıştır.¹¹ Bu kapsamda İstanbul’un Çapa, Fatih ve Üsküdar bölgelerinde fabrikalar kurulmuştur. Burada ağırlıklı olarak çorap, çamaşır gibi tekstil ürünlerinin üretimi gerçekleşmiş ve yalnızca fabrikaların içerisinde değil, evlerinde yarı zamanlı çalışmak üzere de kadınlar istihdam edilmiştir. Karakışla’nın araştırmasından elde edilen tabloya göre bu fabrikalarda çalışan kadınların sayıları çalışma şekillerine göre aşağıdaki gibidir:¹²

¹⁰ Ferhunde Özbay, **Kadın Emeği**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s.32-33.

¹¹ Yavuz Selim Karakışla, **Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.73-74.

¹² **A.e.**, s.113.

Tablo 3.1. 1916 Yılı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Fabrikalarında Çalışan Kadın İşçi Verileri

	Tam Zamanlı Çalışan Kadın İşçi Sayısı	Evden-Yarı Zamanlı Çalışan Kadın İşçi Sayısı
Çapa	266	405
Fatih	128	250
Üsküdar	60	200
Toplam	454	855

Kaynak: Yavuz Selim Karakışla, **Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916- 1923)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 114-120'den yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3.1'e bakıldığında 1916 yılı içerisinde Kadınları Çalıştırma Cemiyeti aracılığı ile kurulan fabrikalarda toplamda 1309 kadına istihdam sağlanmıştır. Cemiyetin kendi kuruluşları dışında diğer özel şirketlerde istihdam ettiği kadın sayısı da cemiyetin raporlarında 6.885 kişi olarak belirtilmiştir.¹³

Kadınları Çalıştırma Cemiyeti üyelerindeki kadın sayısının azlığı sebebi ile eleştirilere uğradığı iddia edilmektedir. Kadınlar için kurulmuş cemiyetin erkek üyeler tarafından idare edilmesi üzerine cemiyete belli oranda kadın üye dahil edilmiştir. Cemiyete dahil edilen kadın üyeler ve bu üyelerin mesleklerine dair verdikleri bilgileri Karakışla şu şekilde aktarmaktadır:

“...435 asli üyeden 78'i kadın ve 357'si de erkek üyelerdi...Cemiyetin 78 kadın üyesinden yalnızca 6 tanesi çalışan kadınlardı. Meslek hanelerinden bu kadınların hepsinin de öğretmen olduğu anlaşılmaktadır...Kadın üyelerden 12 tanesinin meslek haneleri boş bırakılmış, yani ev kadını oldukları belirtilmemiştir. 37 kadın üyenin meslek hanesine de oturdukları semtin adı, yani nerede ev kadını oldukları yazılmıştır. Dahası, kadın üyelerden kalan 19 tanesinin meslek hanesinde kimin karısı, kızı, baldızı vesaire olduğu da isim verilerek yazılmış, yani hangi erkekle ilintili olarak ev kadını oldukları açıkça belirtilmiştir.”¹⁴

Karakışla'nın ifadelerinden de anlaşıldığı gibi bu dönemin orta-üst sınıf kadınlarından meslek sahibi olanların öğretmenlik, hemşirelik gibi cinsiyetleştirilmiş mesleklerde yoğunlaştığı gözlemlenebilirken, çalışmayan kadınların ise kendilerini ilintili oldukları erkekler üzerinden ev kadını olarak tanımladıkları gözlemlenebilmektedir.

¹³ Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyesi, 1333 Senesi Raporu, s.14 Aktaran: Yavuz Selim Karakışla, **a.g.e.**, s.126.

¹⁴ Karakışla, **a.g.e.**, s. 80, 81.

1900'lü yılların başında kadınların “modern aile” yaratabilmesi ve batılı toplumlarla eşdeğer bir ülke konumuna gelmesi dönemin reformist düşünürleri açısından önemli bir ortak görüşü oluşturmakta ve bu sebeple kadınların eğitilmesi, bu yolda atılacak en önemli adımlardan biri olarak ifade edilmektedir. Fakat bu düşünceler kadını eskiden olduğu gibi yine özel alan ile ilişkilendirmekte, modern bir aile kurma misyonu ile eğitime yönlendirmektedir. Bu durumun getirisi olarak Cumhuriyet'in kuruluşunda ve ilk yıllarında kadınların siyasal hayatta aktif olarak yer almamasını göstermek mümkündür.¹⁵ Sancar bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Erken modernleşme döneminin siyasal reform süreçlerinde yer almış kadınlar, kurucu erkeklerle eşit konum ve statüde devleti yöneten ve toplumsal fırsatlardan yararlanan vatandaşlar olmak yerine ulusun anaları, geleneğin ve milli kültürün taşıyıcıları olarak ve ancak erkeklerden farklı toplumsal alanlarda kamusallaşma serbestisine sahip olabildiler. Modern Türk Kadını kimliği eşit vatandaşlık statüsünden çok Türk milli ve modern kimliğini dünyaya gösteren bir kültür göstergesi ve kültür farklarının sınırlarını temsil eden sembolü olmaya dayandı.”¹⁶

1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun kadınların kanunen tanınmasına olanak sağlamasına karşın, özellikle aile içerisindeki konularda erkek üstünlüğünü kabul eden niteliklere sahip olduğu görülmektedir. Örneğin Medeni Kanun'a göre aile içerisinde kadının erkeğe itaat ve yardımla yükümlüdür. Evin reisi resmi olarak kocadır, kadın yalnızca evin günlük ihtiyaçları konusunda söz sahibidir; ki kocanın istediği zaman bunu kısıtlamaya yetkisi bulunmaktadır. Yine bu kanuna göre evin reisi olan erkek çalışıp evi geçindirmekten sorumluyken, kadın ev işlerini yapmak ve kocası ile çocuklarına bakmak ile görevlendirilmiş, kadının ev dışında herhangi bir yerde çalışması kocasının açık ya da zımni iznine bağlı olarak gerçekleşeceğine hüküm getirilmiştir. Bu konular bekar kadınlar için geçerli olmamakta, bekar kadın ve bekar erkekler kanun önünde tamamen eşit bir şekilde görülmektedir.¹⁷

Erken modernleşme döneminde kadınlara birçok konuda yeni haklar tanınmış olsa da bu durum kadınları hala bağımlı konumda oldukları gerçeğini gizleyememektedir. Dönemin modern anlayışını yakalamak adına kadınlara verilmiş

¹⁵ Sancar, **a.g.e.**, s.90.

¹⁶ **A.e.**, s.112.

¹⁷ Ülker Gürkan, “Türk Kadınının Hukuki Statüsü ve Sorunları”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, S.35, C: 1, 1978, s:387. Ayrıca bkz: 1926 Medeni Kanun Madde 152, 153, 154, 155, 157, 159/1, 162.

olan eğitim, miras ve siyasal hakları kamusal alandaki varlığını tanırken, kadınların iyi bir anne ve iyi bir eş olma rolünü devam ettirmelerine yönelik anlayış onların özel alanda; yani evde bağımlı konumunu sürdürmelerine neden olmaktadır.¹⁸ Verilen hakların genellikle orta-üst sınıf kadınlara yönelik olduğu, kırsaldaki kadınların bu haklara erişiminin kısıtlı olduğu da feminist yazında ayrıca bir tartışma konusu oluşturmaktadır.¹⁹

Bu döneme dair nicel verilerin azlığı konunun verilerle desteklenmesinde engel oluşturmaktadır. Cumhuriyet'in başlangıç yıllarında yapılan 1927 tarihli Sanayi Sayımı sonuçları, 4'ten fazla işçi çalıştıran işletmelerdeki kadın ve erkek işgücüne ilişkin verileri barındırmaktadır. Makal'ın bu verilere göre hesaplamaları aşağıdaki gibidir:

Tablo 3.2. 1927 Yılı Kadın İşgücü Verileri

	Toplam İş Gücü	Kadın İş Gücü	Oran
14 Yaşından Büyükler	124.444	29.533	%23.73
14 Yaşından Küçükler	22.684	8.107	%35.74
Toplam	147.128	37.640	%25.58

Kaynak: Ahmet Makal, Türkiye'de Kadın Emeginin Tarihsel Kökenleri 1920-1960", **Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emegi**, (Ed. Ahmet Makal- Gülay Toksöz), Ankara: İmge Kitabevi, 2012, s.47'den yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3.2'ye göre 14 yaşından büyük olan kadın çalışanların oranı %23,73'ken, 14 yaşından küçük kadın çalışanların oranı %35,74'tür. Toplam kadın istihdam oranının diğer dönemlere karşısında görece yüksek olması erkek nüfusunun savaş dolayısıyla azlığından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Makal'a göre kadınların 1927 yılında %25 civarında olan işgücüne katılım oranı, 1947 yılına kadar ortalama bu oranlarda devam etmiştir.²⁰ 14 yaşından küçük kadınların diğer kadınlara

¹⁸ Feride Acar ve Gülbanu Altunok, "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Taleplerini Anlamak: Türkiye'de Kadın Hareketinin Temelleri ve Sınırları", **Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın**, (Der. Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren), İstanbul: İletişim Yayınları, s.78.

¹⁹ Saniye Dedeoğlu, "Türkiye'de Refah Devleti, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın İstihdamı", **Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın**, (Der. Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren), İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s.217.

²⁰ Makal, **a.g.e.**, s.48.

göre istihdam oranlarının yüksekliği bekar kadınların evli kadınlara oranla daha fazla istihdama katıldığını, kadının ev ve ailenin bakımından sorumlu olma rolü başladıktan sonra istihdama katılımının azaldığını göstermektedir.

1933 yılında Türkiye’de ilk kez hazırlanan Birinci Beş Yıllık Kalkınma planı, Türkiye’de sanayileşmeyi destekleme amacı ile 1934’te yürürlüğe konulmuş, eş zamanlı olarak devlet tarafından yürütülen İktisadi Devlet Teşekkülleri (İDT) kurulmuştur.²¹ Kadınların işgücüne katılımını yoğun bir şekilde gerçekleştirdiği İDT’leri ayrıca ele almak tezin konusu açısından önemlidir. İDT’lerden özellikle Sümerbank bu anlamda dikkat çekici bir niteliğe sahiptir:

“Bu teşekküllerin en önemlisi durumunda olan Sümerbank’ta, faaliyete geçtiği 1933 yılı sonunda 2 500 erkek işçi, 500 kadın işçi çalışırken; 1943 yılı haziran sonunda erkek işçi sayısı 15 000’e, kadın işçi sayısı ise 6 000’e çıkmıştı.”²²

Özellikle Sümerbank’ta yüksek oranda kadın çalışan bulunması tüm İDT’lerde durumun aynı seyirde olduğunu göstermemektedir. Sümerbank’ın faaliyet alanı olan dokumacılık ve tekstil kadınların yoğun olarak çalıştığı sektörlerden olduğundan burada fazlaca istihdam edilmişlerdir. İlerleyen yıllarda da kadınların İDT’lerde yoğun şekilde istihdam edilmesi, burada ücret dışında kazanılan ve kadınlar açısından önemli olan yan hakların etkisi olduğu iddia edilmektedir. Özellikle nadir de olsa kreşler, emzirme odaları ve barınma imkanları İDT’leri özel sanayilere göre kadınlar açısından daha tercih edilir kılmıştır.²³

Erken modernleşme döneminde yaşanan birçok yenilik karşısında kadınların özel alandan sorumlu olma rolünün resmi olarak yüklenicisi olması, tezin konusunu oluşturan görünmeyen emeğin en yoğun hissedilen dönemlerinden biri olduğu gerçeğini açıkça yansıtmaktadır.

²¹ Cezmi Sevgi, **Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı**, İstanbul: Beta Yayınları, 1994, s.50.

²² Ahmet Makal, “Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Kadın Emeği”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, C: 25, S:2, 2010, s.17.

²³ **A.e.**, s.32.

3.2. 1935-2000 Yılları Arasında Türkiye’de Görünmeyen Emek ve Kadın İş Gücü

Bu bölümde 1935-2000 yılları arasında Türkiye’deki kadın işgücünün görünümü ele alınacaktır. Dönem özellikleri incelendiğinde özellikle 1935-1945 döneminin Erken Modernleşme dönemi ile benzer özellikler gösterdiğini söylemek mümkündür. 1945 sonrasında, özellikle İkinci Dünya Savaşı’nın sonlanması ve 1950’lerde yoğun olarak hissedilen kırdan kente göç dalgası kadınların işgücüne katılımını farklı yönleri ile etkilediği gözlemlenebilmektedir.

Türkiye’de iş hayatına yönelik ilk düzenleme olarak 1936 yılında kabul edilen 3008 sayılı İş Kanunu kadınların iş hayatındaki durumlarına yönelik yeterli düzenlemeleri içermemektedir.²⁴ Fakat bu dönemde çıkarılan kanunun yasa kapsamına giren iş yerlerindeki kadın çalışan verileri içermesi konuya açıklık getirmek adına fayda arz etmektedir. Türkiye’de 1930’lu yılların sonlarına doğru İkinci Dünya Savaşı’nın etkileri hem toplumsal hem de ekonomik açıdan belirgin bir şekilde hissedilmiştir. 1939 yılında başlayan İkinci Dünya Savaşı’na Türkiye taraf olarak girmemiştir. Fakat bu yıldan itibaren özellikle savaşın bitişine dek Türkiye seferberlik ilan edip, erkek nüfusunun çoğunluğunu silah altına almış ve bu durum iş istatistiklerine yansımıştır:

Tablo 3.3. İş Kanunu Kapsamına Giren Ücretliler İçerisinde Kadın ve Çocuk Çalışanlar (1937-1947)

	1937		1943		1947	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Çocuk (12-18 Yaş)	23.347	8,80	51.878	18,86	20.845	7,21
Kadın	50.131	18,89	56.937	20,70	50.851	17,59
Erkek	191.863	72,11	166.275	60,45	217.451	75,20
Toplam	265.341	100,00	275.083	100,00	289.147	100,00

Kaynak: Ahmet Makal, Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emegi, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2010, C: 2, S:25, s. 23.

²⁴ Nurcan Önder, “Türkiye’de Kadın İşgücünün Görünümü”, *Çalışma Dünyası Dergisi*, C: 1, S:1, 2013, s.39.

Tablo 3.3'e göre 1943 yılında bir önceki döneme göre artmış olan kadın çalışan sayısının 1947'den itibaren ciddi bir düşüş yaşadığı gözlemlenebilmektedir. Buradaki düşüşün Birinci Dünya Savaşı dönemindeki görüntünün benzeri olduğunu söylemek mümkündür. İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesi ile kadınların ücretli istihdamdan geri çekilmesi söz konusu olmuştur.

Bir önceki bölümde aktarıldığı gibi; kadınların eğitim alanına katılımları, kamu sektöründe de yer almaya başlamalarını beraberinde getirmiştir. Çitçi'nin "Kamu Sektöründe Kadınlar" isimli araştırmasındaki verilerden derlenen Tablo 3.4'te 1938'den 1946'ya kadar kadınların kamu sektöründeki istihdam oranlarının artışı göz önüne sermektedir:

Tablo 3.4. Türkiye'de 1938-1946 Yılları Arasında Kamu Sektöründe Çalışanların Cinsiyete Göre Dağılımı

	1938		1946	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Kadın	12.716	9,5	40.824	13,5
Erkek	122.063	90,5	192.120	86,5

Kaynak: Oya Çitçi, **Kadın Sorunu ve Türkiye'de Kamu Görevlisi Kadınlar**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1982, s. 100'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Bu bölümde ayrıca ele alınması gereken dönemlerden biri de 1950'li yıllardır. Cumhuriyet döneminin başından 1950'ye kadar olan süreçte nüfus artışı doğumlar ve ölümler gibi doğal süreçlerle bulunduğu noktalarda artış göstermiş, yine aynı zaman diliminde tarımda yaşanan gelişmeler ve devlet öncülüğünde gerçekleşen sanayileşme de büyük bir iç göçün gerçekleşmesine ihtiyaç olmadan doğal nüfus artış hızına göre istihdam olanakları yaratmıştır. Fakat 1950'li yıllardan itibaren kırsal ve kent nüfusu arasında gerçekleşen bu dengeli artış kırsal büyük şehirlere doğru yapılan iç göçlerin artması ile bozulma yaşamıştır.²⁵ Kırsal kente yoğun olarak yaşanan göç dalgası kadınların hem sosyal hem çalışma hayatını etkileyen önemli bir süreci başlatmıştır. Kırsal kente göçün öne çıkan özelliklerinden biri göç dalgasının erkek ağırlıklı olmasıdır. Buna göre erkekler ailelerini köylerde bırakarak kente göç etmiş, köylerde tarımda çalışacak erkek nüfusunun azalması ile onların yerine kadınlar çalışmaya

²⁵ Mustafa Şen, "Türkiye'de İç Göçlerin Neden ve Sonuç Kapsamında İncelenmesi", **Çalışma ve Toplum Dergisi**, C:40, S:1, 2014, s.236.

başlamış ve literatürde “tarımın kadınlaşması” olarak adlandırılan bir süreç yaşanmıştır.²⁶ Kandiyoti yaşanan göç sürecinde özellikle kırsaldaki kadın kimliklerini araştırdığı çalışmasında kadınların durumu şu sözlerle açıklar:

“... kadınlar tarım işlerinin sorumluluğu tamamen yüklenirken erkekler geçici ya da uzun dönemli olarak ek gelir kaynakları aramak üzere göç eder. Bu gelişme çay, tütün ya da fındık gibi emek yoğun ürünlerin yetiştirildiği bölgelerde yer alırsa, el işlerinin kadın işi olduğu yolundaki kabul yüzünden erkeklerin güvenli alternatif gelir kaynakları sağlamakta ve iş bulmakta başarısız olmaları durumunda bile üretim işlerinin daha eşit paylaşılmasına yol açmaz. Kadınlar alıştıkları işleri üstlenmeyi sürdürürken, işsiz erkekler aylıklığa devam eder. Benzer gözlemler zanaatla uğraşan özellikle halıcılığın yaygın olduğu köylerde de yapılabilir.”²⁷

Yaşanan iç göçlerin kadın emeği üzerindeki bir diğer etkisi ise kocaları ile göç eden kadınların, kırsal alanda yaşarken tarımsal üretimde yer alma süreçlerinin kent yaşamına geçtiklerinde “ev kadınlaşma” sürecine doğru evrilmesidir.²⁸ Bu durum kadınların üretimden çekilip, görünmeyen emekleri ile birlikte evleri ile sınırlandırılmalarına sebep olmuştur.²⁹ Kırdan kente yaşanan göç dalgası kadınların işgücüne katılımlarının azalması arkasındaki en önemli nedenlerden biri olarak ifade edilmektedir. Bu durumun ayrıca istatistiksel görünümünün nedenini Dedeoğlu şu şekilde açıklamaktadır:

“...istatistiklerin tarımsal alanlarda yaşayan bütün kadınları aktif olarak işgücüne katıyor olarak hesaplarken, kentsel alanlarda yaşayan kadınların, belli anlamlarda ücretli işlerde uğraşsalar bile ev kadını olarak kayıtlara geçmesidir.”³⁰

1950’li yıllardan itibaren yaşanan göç süreci sadece iç göç olarak kalmayıp, yurtdışına özellikle de Avrupa’ya yaşanan göçlerle birlikte dış göç şeklinde de gözlemlenmektedir. Özellikle 1961 yılında Almanya ile Türkiye arasında yapılan antlaşma sebebiyle kırsal alandan birçok erkek işçi Avrupa’ya çalışmak üzere göç

²⁶ Özbay, **a.g.e.**, s.37.

²⁷ Kandiyoti, **a.g.e.**, s.65.

²⁸ “Ev Kadınlaşma/Ev Kadınlaştırma” kavramları ev kadınının yaratılma sürecini ifade etmektedir. Farklı kaynaklarda aynı anlama gelen fakat “ev kadınlaşma” şeklinde ifade edilen bu kavram tez içeriğinde atıfta bulunulan yazarların “ev kadınlaşma/ev kadınlaştırma” şeklinde kullanmaları sebebi ile tezde bu şekilde ifade edilmiştir. Örneğin Maria Mies’in Ataerki ve Birikim isimli eserinde ev kadınlaştırma kavramı sıkça yer almaktadır. Benzer şekilde Türkiye’de yaşanan iç göçün etkisi ile kadınların tarımsal üretimden koparak evlerde yer almaya başlamasına dikkat çeken Mustafa Şen de kavramı “ev kadınlaşma” şeklinde kullanmıştır.

²⁹ Mustafa Şen, **a.g.e.**, s.249.

³⁰ Saniye Dedeoğlu, “Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Türkiye’de Aile ve Kadın Emeği”, **Toplum ve Bilim**, S: 86, 2000, s.160.

etti.³¹ Bu durumun o dönemde kırsalda yaşayan kadınların kimlikleri üzerinde olumlu bir etki yarattığı görüşünü paylaşan Kıray’a göre kocalarından gelen nakit parayı denetleme yetkisi tamamen kadınlara geçmiştir. Buradaki kadınlar kocalarının aileleri ile yaşıyor olsalar dahi ellerindeki parayı kendileri ve çocukları için harcayabildikleri ve kendi özel hanelerini oluşturabildiklerini aktarır.³²

Türkiye’de kadınların işgücüne katılımlarını gösteren istatistikler 1950’den itibaren gerçekleşen nüfus sayımlarında yayımlanmaya başlanmıştır. Bu sayımlara göre Türkiye’de 1955- 1995 yılları arasında cinsiyetlere göre işgücüne katılım oranları aşağıdaki gibidir:

Tablo 3.5. Türkiye’de Cinsiyete Göre İşgücüne Katılım Oranları (1955-1995)

	Kadın	Erkek	Fark
Yıllar	Yüzde	Yüzde	Yüzde
1955	72,1	95,5	23,4
1965	56,7	92	35,5
1975	47,4	85,4	38
1985	32,7	77,5	44,8
1995	30,8	77,4	46,6

Kaynak: Ahmet Makal, “Türkiye’de 1950-1965 Döneminde Ücretli Kadın Emeğine İlişkin Gelişmeler”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C: 56, S. 2, 2001, s.122 ve TÜİK 1991-2000 Hane İşgücü Anket sonuçlarından yararlanılarak oluşturulmuştur.

Kadınların işgücüne katılım oranlarına bakıldığında 1955’ten 1995’e kadar sürekli azalma eğiliminde olduğunu söylemek mümkündür. Özbay’a göre bu durumun en önemli sebeplerinden biri 1950’lerden itibaren yaşanan kırdan kente yoğun göçle artan nüfusun var olan işlere göre fazla olmasıdır.³³ Aynı dönemde özellikle kentlerde yaşanan enformel çalışmanın yaygınlaşmasını ve kadınların özellikle bu alanda yoğunlukla çalışmasını, onların işgücüne katılım oranlarını düşük gösteren sebeplerden biri olarak belirtmek mümkündür. Evde ya da küçük atölyelerde parça başı çalışmak hem kadınlar tarafından çalışma olarak algılanmamakta, hem de istatistiklere yansımamaktadır. White bu durumu şu şekilde ifade eder:

³¹ Ferhunde Özbay, **Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s.227.

³² Mübeccel Kıray, “The Family of the Immigrant Worker”, **Turkish Workers in Europe 1969-1975**, (Ed. Nermin Abadan Unat), Leiden: E. J. Brill, 1976 Aktaran Deniz Kandiyoti, **Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar**, İstanbul: Metis Yayınları, 2019, s.65.

³³ Özbay, **Kadın Emeği**, s.71.

“Parça başı çalışmak ve atölye işleri, tıpkı ev işi gibi zor ve zaman tüketici işler olarak görülür. Ancak kadınlar gelir getirici bu etkinlikleri, karşılığında hakça bir ücret talep edebilecekleri bir iş olarak değil, ev kadınlığı ve annelik gibi, iyi birer kadın olma kimliklerinin bir ifadesi, belli bir gruba eş, anne, komşu ve Müslüman olarak dahil olmalarının sonucu olarak görürler.”³⁴

Bu istatistiklerden 1955-1980 yılları arasında işgücüne katılan kadınların sektörel dağılımı aşağıdaki gibidir:

Tablo 3.6. Türkiye’de İşgücüne Katılan Kadınların Sektörlere Göre Dağılımı (1955-1980)

	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Tarım	95,6	95,0	94,1	89,0	88,9	86,8
Sanayi	2,3	2,7	1,5	5,1	3,5	4,6
Hizmetler	1,6	1,9	5,6	5,0	2,2	7,7
Diğerleri	0,5	0,4	1,8	0,9	1,4	0,9

Kaynak: DİE, 1955, 1960,1965,1970,1975, 1980 Nüfus Sayımları, Aktaran Oya Çitçi, **Kadın Sorunu ve Türkiye’de Kamu Görevlisi Kadınlar**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1982, s. 93.

Tabloya 3.6.’daki işgücüne katılan kadınların sektörlere göre dağılımında bir dalgalanma söz konusudur. Tarım sektöründe yıllara göre azalan kadın işgücü oranının yaşanan iç göçlerden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Sanayi sektörü incelendiğinde hem yaşanan iç göçlerle kırsaldan gelen kadınların ev kadınlığı, hem de çalışan kadınların çoğunlukla kayıt dışı olarak güvencesiz bir şekilde çalışmaları yaşanan dalgalanmayı açıklamak için öne sürülmektedir.³⁵ Kandiyoti’ye göre 1955-1974 yılları arasında kadın işçilerin ücretleri erkek işçilerin ücretlerinin ortalama üçte ikisi ile beşte dördü arasında farklılık göstermektedir. Buna ek olarak o dönemde kadınların sosyal sigorta kapsamına alınma oranı toplam işçiler arasında yalnızca %9’da kalmaktadır.³⁶ Zaman içinde belirli düşüşler yaşansa da kadınların işgücüne katılım oranı tarımdan sonra en yüksek hizmet sektöründe gerçekleşmiştir. Buna durumun sebebini yaşanan hızlı kentleşme ve emek yoğun çalışmanın ihtiyaç duyulduğu hizmet sektörünün gelişmesi ve “kadın işi” olarak tanımlanan birçok iş

³⁴ Jenny B. White, **Para ile Akkraba**, (Çev. Aksu Bora), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.30.

³⁵ Çitçi, **a.g.e.**, s.95.

³⁶ Kandiyoti, **a.g.e.**, s.41.

tanımının (temizlik, bakım hizmetleri, yemek) hizmet sektöründe yer alması şeklinde açıklamak mümkündür.

Kırdan kente yaşanan iç göçlerde, İstanbul’da oluşan gecekondu mahallelerinde yaptığı detaylı alan araştırması sonucu White dönemin kadın kimliği ve ev kadınlaşma süreci ile ilgili görüşlerini aşağıdaki gibi aktarmıştır:

“Gecekondu bölgelerinde aile üyesi kimliğinin en önemli bileşeni, emek. İyi bir kadın temizlik yapmayı, yemek pişirmeyi, ikramı, nakış işlemeyi, örgü örmeyi ve dantel yapmayı bilir.; sık sık çocuk doğurur ve elleri hep meşguldür. İstanbul’da işçi sınıfında bir kadın için emek, çocuk doğurma ve namusun yanı sıra hayatının merkezi bir ögesidir... Geleneksel aile ideolojisi içinde artı değer üretimi için çalışma toplumsal kimlik ve toplumsal dayanışma yaratan bir emek türü olarak ifade edilerek maskeleniyor.”³⁷

Aynı dönemde Türkiye Cumhuriyeti ve UNICEF iş birliği ile hazırlanan raporda da kırdan kente göç esnasında yaşanan değişim aşağıdaki cümlelerle ifade edilmiştir:

“Ekonomik olarak faal kadın sayısının azalması 1960’lı ve 1970’li yıllarda kırlardan kentlere yönelen kitlesel göç hareketi ile ortaya çıkmıştır. Bir kez kente gelindiğinde pek çok kadın ev işlerine yönelmekte, erkek ise iş aramaktadır. Tarım dışı ekonomik etkinliğe kadın katılımının düşüklüğü genellikle kadınların düşük eğitim düzeyleri ve kentsel istihdam olanaklarının yokluğu ile açıklanmaktadır. Bunun yanı sıra kadınların kentsel çevrede buldukları işlerin kayıtlara geçmeyen ve marjinal işler türünden olması kadınların kentsel ekonomik yapıya katılımının gerçek tablosunu da yansıtamama sonucunu doğurmaktadır.”³⁸

1970’li yılların sonları incelendiğinde dünyayı etkisi altına alan ekonomik durgunluğun etkilerini Türkiye’de de görmek mümkündür.³⁹ Türkiye’de 1970’li yılların sonları ve 1980’li yılların başlarında yaşanan ekonomik sarsıntılar kadınların işgücüne katılımını önemli ölçüde etkilemiştir. Ecevit’e göre bu süreçte kadınlar arasında ücretli istihdama geçmek isteyenlerin sayısı artmış, fakat özellikle sanayi sektörünün var olan emek arzına yanıt verememesi yeterli istihdam alanı oluşturamamıştır. Bu durum da o yıllar içerisinde kadınlar arasında hem işsizliğin artmasına hem de kadınların enformel sektöre yönelmelerine sebep olmuştur. Bu

³⁷ White, **a.g.e.**, s.28-41.

³⁸ T.C. Hükümeti – UNICEF İşbirliği Programı, **Türkiye’de Anne ve Çocukların Durum Analizi**, Ankara: Yeniçağ Matbaası, 1991, s.262.

³⁹ Özcan Dağdemir ve Mesut Küçükcalay, “Türkiye’de 1960-1980 Müdahale Dönemi Ekonomileri: İktisat Politikaları ve Makro Ekonomik Göstergeler Açısından Bir Karşılaştırma”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S:3, 1999, s.128.

dönemde kadınların yönelmiş olduğu enformel işlere örnek olarak; hizmetçilik, çocuk bakıcılığı, evlerde kendi ürettikleri ürünlerin satışı gibi işleri göstermek mümkündür.⁴⁰

1970’li yıllarda yaptığı bir araştırma sonucunda Özbay, istihdam halindeki kadınların evlendikten sonra çalışmayı bırakma oranlarının bir hayli yüksek olduğunu iddia etmektedir. Buna göre:

“1973 araştırmasında evli kadınlar arasında eskiden çalışanların %35’i evlendiği için, %18’i ise çocuğu olduğu için işlerini bıraktıklarını söylemişlerdir. Evlendiği için çalışmayı bırakanlar özellikle kentsel kesimde oturan evli kadınlardır. Ayrıca eşleri izin vermedikleri için çalışmayı bıraktıklarını söyleyen kadınlar %5 oranındadır. 2000 nüfusun altındaki köylerdeki kadınlar böyle bir nedenle çalışmayı bırakmamaktadırlar.”⁴¹

Özbay’ın Kadın Emeği, Seçme Yazılar isimli çalışmasında elde ettiği veriler, görünmeyen emek sebebi ile kadınların istihdamdan çekilme eğiliminde olduklarının kanıtı niteliğindedir. Özellikle kentte yaşayan kadınların bu eğilimde olması erkeklerin istihdam halindeyken (dış mekan ile ilişkilendirilirken), kadınların ev içindeki rolleri tamamen yükleniyor olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

1980’li yıllardan itibaren kadınların aile içerisindeki rollerinde de belirli değişiklikler olduğu iddia edilmektedir. Özbay’a göre bu yıllarda yaşanan özellikle ev eşyalarındaki ve gıdadaki teknolojik gelişmeler kadınların ev içerisindeki sorumluluklarını dönüştürmüş ve kadın erkek arasındaki iş bölümünü de etkilemiştir. Örneğin o dönemden itibaren eğitimin artan önemi sebebi ile kadınlar çocuklarının eğitimlerine daha fazla özen göstermiş, onların bu anlamdaki sorunları ile birebir ilgilenme görevini yüklenmişlerdir. Benzer şekilde gıdada yaşanan gelişmeler sebebi ile önceki dönemlerde evde hazırlanan birçok gıda hazır şekilde satıldığı için bu gıdaların teminini kadınlar üstlenmiş, dolayısı ile her iki durumda da kadınların kamusal alanda geçirdikleri vakit önceki dönemlere göre belirgin bir şekilde artış göstermiştir.⁴²

⁴⁰ Yıldız Ecevit, “Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu ve Değişen Biçimleri”, **1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**, (Der. Şirin Tekeli), İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.107-108.

⁴¹ Özbay, “**Kadın Emeği, Seçme Yazılar**”, s.95.

⁴² Ferhunde Özbay, “Kadınların Ev İçi ve Ev Dışı Uğraşlarındaki Değişme”, **1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**, (Der. Şirin Tekeli), İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.135.

Toplumsal cinsiyet rollerinin kadınlar açısından oluşturduğu olumsuz durumlara dikkat çekmek amacı ile Birleşmiş Milletler 1980 yılında “Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi”ni (CEDAW) dünya ülkelerine imzaya açmıştır. Türkiye bu sözleşmeyi 1985 yılında onaylamış ve 1986 yılında ise uygulamaya koymuştur.⁴³ Sözleşmenin yürürlüğe girmesinden yaklaşık 3 yıl sonra CEDAW sözleşmesine tezat oluşturan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) raporu dönemin toplumsal cinsiyet ve görünmeyen emek konularına açıklık getirmektedir. 1989 tarihli DPT – Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı içerisindeki Türk Aile Yapısı Özel İhtisas Komisyonu raporundaki bazı ifadeler şu şekildedir;

“...Geçim sıkıntısına çare olarak nüfusun yaklaşık %50’sini meydana getiren tamamen atıl bırakılması ekonomik bakımdan olduğu kadar insan hakları açısından da mahzurlu olan kadın, milli ve ekonomik zaruretler gereği çalışma hayatına atılmış, ancak bunun aile içerisinde ortaya çıkaracağı ailevi, sosyal, psikolojik problemlerin çaresi önceden yeteri kadar düşünülememiştir. Bu sebeple ailede anne otoritesi ve onun düzenleyici fonksiyonu değişime uğramıştır...”⁴⁴

Yukarıdaki ifadelerde de belirtildiği gibi bu dönemdeki hâkim anlayış çalışma hayatı içerisinde yer alması doğru olmayan; yerinin ev, görev ve sorumluluklarının ise çocuklar ve ev işleri ile sınırlı olduğu bir kadın profilidir.

1980’li yıllardan itibaren Türkiye, ihracata yönelik büyüme stratejilerini uygulamaya aldığından reel ücretlerde düşüş yaşanmış ve üretim sektöründe beklenen istihdam artışları yaratılamamıştır. Aynı yıllar kırdan kente doğru yaşanan göç ile tarım sektörünün de küçülmeye başlaması, kente göçen kişilerin ya kendi hesaplarına yönelik çalışmasına ya da yükseliş trendinde olan hizmet sektöründe enformel olarak çalışmalarına sebep olmuştur.⁴⁵ Özellikle enformel sektörün kadınların işgücünü fazlasıyla arz etmesi 1990’lı yıllardan itibaren işgücü istatistiklerine de yansımıştır:

⁴³ Özge Çelik, “Kadınların İnsan Hakları Hareketi”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C:14, S:1, 2012, s.155-157.

⁴⁴ Selma Acuner, “90’lı Yıllar ve Resmi Düzyde Kurumsallaşmanın Doğuş Aşamaları”, **90’larda Türkiye’de Feminizm**, (Der. Aksu Bora ve Asena Güral), İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s.129.

⁴⁵ Gülay Toksöz, “İşgücü Piyasasının Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Analizi ve Bölgeler Arası Dengesizlikler”, **Çalışma ve Toplum**, C:15, S:4, 2007, s.67.

Tablo 3.7. Türkiye’de İşgücü İstatistikleri (1995-2000)

	1995		2000	
	Kır	Kent	Kır	Kent
Toplam İşgücü	11.853	10.714	10.902	12.176
Kadın İşgücü	4.446	2.043	3.809	2.379
Erkek İşgücü	7.407	8.676	7.093	9.797
Toplam İşgücüne Katılım Oranı (%)	66,2	45,5	58,7	44,1
Kadın İşgücüne Katılım Oranı (%)	49,3	17,1	40,2	17,2
Erkek İşgücüne Katılım Oranı (%)	83,3	74,3	77,9	70,9

Kaynak: Gülay Toksöz, “İşgücü Piyasasının Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Analizi ve Bölgeler Arası Dengesizlikler”, **Çalışma ve Toplum**, C:15, S:4, 2007, s. 62-63.

Tablo 3.7 incelendiğinde hem kadın hem de erkek işgücüne katılım oranlarında azalma olduğu gözlemlenebilmektedir. Bu azalma kırsal alan açısından değerlendirildiğinde kadınlarda işgücü katılım oranında 1995’ten 2000’e %9,1’lik bir azalma yaşanırken, bu azalmanın erkek işgücü katılım oranına yansımaları %5,4 şeklinde gerçekleşmiştir. Bu durumun sebebi olarak tarım sektöründe yaşanan küçülme ve kadınların özellikle tarım sektöründe yoğun olarak istihdam edilmesini göstermek mümkündür. Aslantepe kadın işgücüne katılım oranlarındaki bu azalmayı şu şekilde ifade etmiştir:

“Türkiye’de 80’li yılların sonlarında %34’lerde seyreden kadınların işgücüne katılım oranları tarımın çözülmesi-kırdan kente göçle sürekli düşüş göstermiştir. Tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadın, kentte çok çeşitli nedenlerle işgücü piyasası dışında kalmaktadır. Bu nedenlerin başında kırdan kente göç eden kadınların eğitim düzeyinin düşüklüğü gelmektedir. ..Toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü ve bu iş bölümüne dayalı olarak belirlenen toplumsal cinsiyet rolleri, ataerkil aile yapısı, ücret düzeyi, çocuk yaşlı bakım hizmetlerindeki yetersizlikler de kadınların işgücüne katılmasını

engellemektedir. Kadınların eğitim düzeyi yükseldikçe işgücüne katılım oranları da yükselmektedir.”⁴⁶

1990’lı yıllarda kadın istihdamı ile ilgili ortaya çıkan iki önemli gelişme vardır. Bunlar kadınların girişimciliğe teşvik edilmesi ve ev eksenli çalışan kadınların ilk örgütlenme çalışmalarının görülmesidir. 1990’lı yıllarda Avrupa Birliği (AB), Dünya Bankası (WB) ve UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) gibi kuruluşlar önderliğinde kadınlar girişimciliğe teşvik edilmiş, bu dönemde Türkiye’de yer alan kadın örgütlenmeleri de bu program için kadınlara girişimcilik eğitimleri vermeye başlamıştır. Fakat bu eğitimler sonucu kadınların girişimcilik oranında beklenen seviyede bir artış gerçekleşmemiştir.⁴⁷ 1999 yılında ise herhangi bir güvence altında olmayan ve birçok haktan mahrum olan ev hizmetlerinde çalışan kadınlar Ev Eksenli Çalışan Kadınlar Grubu’nu kurmuşlardır. Bu grup ev işlerinde çalışan kadınların seslerini duyurmaları için birçok etkinlik düzenlenmiştir.⁴⁸

Kırdan kente yaşanan göçler, kentte yeterli istihdam alanı yaratılamaması toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak kadın ve erkek arasında paylaştırılmış görevler ve yine buna bağlı olarak çocuk bakımı ve ev işlerini içeren görünmeyen emek gibi sebeplerle kadınların işgücüne katılım oranları 2000’li yılların başlarına kadar beklenen seviyelerde gerçekleşmediği hem istatistiklerle hem de konu ile ilgili yazarlar tarafından aktarılmıştır. Bir sonraki başlıkta Türkiye’de 2000 sonrası kadın işgücü ele alınmaktadır.

3.3. 2000 Yılı Sonrası Türkiye’de Görünmeyen Emek ve Kadın İşgücü

Küreselleşmenin hız kazandığı 2000 yılı ve sonrasındaki yıllarda kadın istihdamı birçok açıdan önceki dönemlere göre farklı eğilimler göstermektedir. Özellikle 2000’lerin başında kadınların enformel alanda istihdam oranlarında belirgin artışlar gözlemlenmiştir. 2020’li yıllara gelindiğinde ise teknoloji çağı ve dünyada büyük bir etki yaratan dönüşümler aracılığı ile hem kadınların iş gücüne katılım

⁴⁶ Gülay Aslantepe, “Kadın İstihdamının Artırılması ve ILO Sözleşmeleri”, **Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emegi**, (Der. Ahmet Makal-Gülay Toksöz), s.160.

⁴⁷ Şemsa Özar, “Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Kadın Emegi ve İstihdam Politikaları”, **Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emegi**, (Der. Ahmet Makal-Gülay Toksöz), s.279-280.

⁴⁸ A.e., s.280-281.

oranları hem de görünmeyen emek konusunun etkileri farklı boyutlarda gözlemlenmektedir. Bu bölümde 2000 yılı ile 2020 yılı arasında Türkiye’deki kadın iş gücünün durumu ve bu durum ile görünmeyen emeğin ilişkisi ele alınmaktadır.

2000 yılı Türkiye için ekonomi, sosyal ve siyasi alanlarda önemli değişimlerin yaşanmaya başladığı bir dönem olarak ifade edilmektedir. Buradaki en büyük değişim ise küreselleşme ile devletin ekonomideki rolünü azaltarak daha çok özel sektöre devretmesi şeklinde yorumlanmaktadır. Bu durum ortaya işsizlik ve akabinde yoksulluk şeklinde birçok sosyal problemi getirmiş ve özellikle kadınların işgücüne katılım durumları büyük ölçüde değişime uğramıştır.⁴⁹

Tablo 3.8. Türkiye’de İşgücü İstatistikleri (2000-2020)

Yıllar	Türkiye’de Toplam İşgücüne Katılım Oranı	Kadın İşgücüne Katılım Oranı	Türkiye’de Toplam İşsizlik Oranı	Kadın İşsizlik Oranı
2000	49,9	26,6	6,5	6,3
2005	46,4	23,3	10,6	11,2
2010	48,8	27,6	11,9	13
2015	51,3	31,5	10,3	12,6
2020	49,3	30,9	13,2	15

Kaynak: TÜİK, “Türkiye’de İşgücü İstatistikleri 2000-2020” verilerinden derlenmiştir.

Türkiye’deki işgücü istatistikleri incelendiğinde kadınların işgücüne katılım oranının 2000 yılında %26,6 iken 2005 yılına gelindiğinde %23,3’e düştüğü görülmektedir. Buradaki düşüşün birden fazla sebebi olmakla birlikte en önemli sebepleri arasında özel sektörde büyük daralmalar yaşanmasına sebep olan 2001 ekonomik krizi ve enformel sektörün yaygınlaşması yer almaktadır. Aynı dönemler içinde Türkiye’deki toplam işsizlik oranı ve kadın işsizlik oranlarındaki artışlar incelendiğinde özellikle yaşanan ekonomik kriz sonrasındaki işsizlik sorunundan kadınların daha büyük oranda etkilendiğini söylemek mümkündür. 2005-2015 yılları arası kadın işgücüne katılım oranının artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Buna sebep olarak artan eğitim olanakları ve hem dünyada hem de Türkiye’de var olan kadın istihdamını artırmaya yönelik kampanyaları göstermek mümkündür. 2020 yılındaki

⁴⁹ İlyas Karabıyık, “Türkiye’de Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı”, **Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi**, C: 32, S:1, 2012, s.232.

kadın işgücüne katılım oranında yaşanan düşüş, toplam işgücüne katılım oranında da gözlemlenmektedir. Bu durumun sebepleri bir sonraki bölümde detaylıca ele alınmaktadır.

2000’li yıllarda kadın işgücüne katılım oranı her ne kadar yıllar içerisinde artış seyrine girmiş olsa da dünyadaki gelişmiş ülkeler ile karşılaştırıldığında oldukça düşük seviyelerde seyrettiği söylemek mümkündür.

Enformel sektör özelinde kadın işgücünü ele almak 2000’li yılların istihdam yapısını anlamak için önem arz etmektedir. Sigorta ve sözleşme olmaksızın gerçekleşen gelir getirici faaliyetler enformel sektör içerisinde değerlendirilmektedir. Özel sektörde yaşanan daralmalar ve işlerin güvencesizleşerek istihdam imkanlarında yaşanan düşüşler, şehirlerde yaşamını sürdüren aileler açısından ek gelir gereksinimi doğurmuş, burada da enformel sektördeki işlere yönelim artmıştır.⁵⁰ Burada yer alan işler özel sektördeki üretim maliyetlerini düşürmesi ve işsizlik ile mücadele eden ya da düşük ücret seviyelerinde çalışan kişilere ek iş olması gibi sebepler ile 2000’li yıllarda oldukça rağbet gören bir alan olmuştur. Burada göze çarpan en önemli noktalardan biri bu alanda dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye’de de kadınlar yoğun olarak çalışmaktadır. Enformel işler arasında görülen yaygın türlerden biri olan eve iş verme şeklinde gerçekleşen istihdam faaliyeti ise kadınlar arasında en çok tercih edilen çalışma biçimlerinden birini oluşturmaktadır. Buna ek olarak kadınlar ev dışında da enformel sektörde çalışmaktadırlar. Örneğin; parça başı üretim yapan küçük atölyelerde, ya da evlerde hizmetçi, gündelikçi veya çocuk bakıcısı şeklinde çalışmaları da enformel sektör içerisinde değerlendirilmektedir. Buradaki ücret seviyeleri ise asgari ücretin oldukça altında olarak ifade edilmektedir.⁵¹

Bir önceki başlıkta Türkiye’nin 1985 yılından itibaren CEDAW, bir diğer adıyla Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın ortadan Kaldırılması

⁵⁰ Neriman Açıkalın, “Enformel Sektör ve Yoksulluk: Kentsel İşgücü Pazarı Üzerine Etkileri, İstanbul ve Gaziantep Örnekleri”, **Sosyo Ekonomi Dergisi**, C:6, S:6, 2007, s.48.

⁵¹ Yıldız Ecevit, “Küreselleşme, Yapısal Uyum ve Kadın Emeginin Kullanımında Değişimler”, **Küresel Pazar Açısından Kadın Emegi ve İstihdamındaki Değişimler: Türkiye Örneği**, (Der. Ferhunde Özbay), İstanbul: TAKAV Matbaacılık, 1998, s.57-63.

sözleşmesine taraf olduğu belirtilmiştir. Bu sözleşme ışığında 2003 yılında Ankara’da gerçekleşen CEDAW Sivil Toplum Forumu’ndaki atölye çalışmaları sonucu, forumun raportör ve kolaylaştırıcıları 2004 yılında dönemin şartlarına ışık tutan bir rapor yayımlamıştır. Sivil Toplum Gölge Raporu adı verilen rapor özellikle 2000’lerin başında Türkiye’deki kadın iş gücü ve görünmeyen emek ilişkisini açıklamaya dair önemli bulguları ifade etmektedir. Bu rapora göre;

- Türkiye’de 12 milyondan fazla kadın kendini ev kadını olarak tanımlamakta ve çalışan olarak görmemektedir. Kadınların evde ürettikleri hizmetler (yemek, yaşlı-çocuk bakımı, temizlik vb.) piyasada bulunsa dahi bunlar karşılıksız emek olarak görülmekte ve ekonomik açıdan herhangi bir değeri bulunmamaktadır; bir başka deyişle görünmeyen bir emek söz konusu olmaktadır.
- İşgücüne katılım oranları incelendiğinde, kadınların işgücüne katılım oranı toplam işgücüne katılım oranından düşük olsa dahi kadın işsizlik oranı genel işsizlik oranının çok daha üzerindedir. Bu durum piyasadaki ayrımcılığı göstermektedir.
- Eğitim olanaklarının yetersizliğinden kaynaklı kadınlar piyasadaki işler için aranan niteliklere tam olarak sahip olamamakta, bu durum da işgücü piyasasına girmek isteyen kadınları engelleyen bir unsur olarak karşılına çıkmaktadır. Benzer durum iş yerinde kadın olmalarından ötürü uğradıkları ayrımcılıkla da pekişmekte; kadınlar genellikle daha düşük ücret ve daha düşük statü ile çalışmaktadır.
- Toplumda yer alan kadın erkek rolleri gereği kadınlar işgücü piyasasına girememekte, ya da çok uzun süre yer alamamaktadırlar. Bu duruma verilebilecek önemli bir örnek çocuğun yalnızca annenin sorumluluğunda bir varlık olarak görülmesidir.
- Bazı çalışma alanlarının tamamen kadınlaştığı görülmektedir. Örneğin tarım alanındaki ücretsiz işçilik ve enformel sektördeki ev eksenli çalışma bu

duruma örnek olarak verilebilir. Bu durumun getirisi olarak yoksulluk yardımları da kadınlar tarafından alınan bir yardım olarak görülmektedir.⁵²

Bu rapor ek olarak çalışma hayatında örgütlenme konusunda da kadın-erkek ayrımını göz önüne sermekte ve kadınların örgütlenme konusunda başarılı bir seyirde ilerlemediğini aktarmaktadır. Yukarıda detayları aktarılan rapor, özet ile tez içeriği boyunca bahsi geçen görünmeyen emek konusunun tüm boyutlarına değinen bir nitelikte olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu bilgiler ışığında görünmeyen emek konusunun Türkiye’deki kadınlar üzerindeki etkileri net bir şekilde ifade edilmektedir.

Türkiye’de 2000’li yıllarda özellikle Avrupa Birliği’ne giriş için kadın-erkek eşitliğini sağlamaya ve kadın istihdamını artırmaya yönelik devlet tarafından birçok adım atıldığını ifade etmek mümkündür.⁵³ Bu adımlara ilk olarak 2003 yılında yayımlanan 4857 sayılı İş Kanunu’ndaki iş hayatında cinsiyete dayalı ayrımcılığı engelleyen 5. maddeyi vermek mümkündür. Benzer şekilde 2010 yılında yayımlanan 14 sayılı Genelge aracılığı ile sosyal ve ekonomik açıdan kadınların güçlenmesi, kadın istihdamının artırılması ve eşit işe eşit ücret şartının gerçekleştirilmesi devlet tarafından belirtilmiştir.⁵⁴

Türkiye’de kadın istihdamını artırmaya yönelik yasal kanunlar haricinde farklı çalışmalar da yürütülmüştür. Bu çalışmaların hem devlet kurumları hem de uluslararası kuruluşlar aracılığı ile farklı ortaklıklarla yürütüldüğü gözlemlenmektedir. Kadın istihdamını artırmaya yönelik devlet kurumları ve uluslararası kuruluşlar aracılığı ile yürütülen projelerin bazıları bu bölümde örnek olarak aktarılacaktır. Bu örnekler kadının görünmeyen emeği konusunda Türkiye’nin 2010 yılından sonraki durumunu açıklar niteliktedir.

2012 yılında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Kadın Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSSGM) ve Dünya Bankası’nın ortak çalışması olan “Kadınların

⁵² Nazik Işık, **Kadın İstihdamı Zirvesi 2006**, İstanbul: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Yayınları, Yayın No: 266, 2006, s.220-221.

⁵³ Feride Acar ve Gülbanu Altunok, “Neo-liberalizm ve Neo-muhafazakarlık Ekseninde Türkiye’de Özel Alan Politikası”, **2000’ler Türkiye’sinde Sosyal Politika ve Toplumsal Cinsiyet**, (Der. Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren), Ankara: İmge Kitabevi, 2015, s.43.

⁵⁴ Önder, **a.g.e.**, s.51.

Ekonomik Fırsatlara Erişiminin Artırılması Projesi” kadın istihdamını artırmaya yönelik yürütülen ve tez kapsamında detaylıca incelenmesi yerinde olan projelerdendir. Bu projenin amaçları şu şekilde sıralanmıştır:

“Kadınların daha iyi koşullarda iş bulmalarını, işgücü piyasasına girmelerini ve girişimciliklerini artıracak unsurların neler olduğu tespit etmek, bu alanda kadınların karşılaştıkları sorunları ortaya koymak, bu sorunların giderilmesine yönelik politikalar oluşturmak ve somut çözüm önerileri geliştirmektir.”⁵⁵

Bu proje kapsamında farklı konularda birçok araştırma yer almaktadır. Bu araştırmalar arasında tezin konusu bakımından önem teşkil eden iki çalışma aşağıdaki gibidir:

1. Kadınların Görünmeyen Emeği; Ev İçinde Sağlanan Yaşlı ve Çocuk Bakımı Hizmetlerinin Ekonomik Değeri
2. Engelli Bakım Alanında Kadın İstihdamı, Sosyal Bakım ve Bakım Emeği ⁵⁶

Proje kapsamında yapılan araştırmalardan ele alınacak ilk çalışma olan “Kadınların Görünmeyen Emeği; Ev İçinde Sağlanan Yaşlı ve Çocuk Bakımı Hizmetlerinin Ekonomik Değeri” araştırması kadınların ücretsiz olarak sağladıkları doğrudan bakım hizmetleri kapsamında tükettikleri zamanın ekonomik olarak karşılığı tahminleme yöntemi kullanılarak tespit edilmiştir. Bu çalışmanın çıktıları kadının görünmeyen emeği dahilinde yer alan bakım emeğinin ekonomik çıktıları aşağıdaki gibi tahminlemektedir:

“Ücretsiz bakım hizmetlere ayrılan zamanın net ekonomik değeri uygulanan hesaplama yöntemine bağlı olarak erkekler için 2011 GSYH’sının % 0,56’sı ila % 0,95’i arasında, kadınlar için ise 2011 GSYH’sının % 0,81’i ila % 2,17’si arasında değişmektedir”⁵⁷

Türkiye’de 30.07.2006 tarihli ve 26244 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanan “Bakıma Muhtaç Engellilerin Tespiti ve Bakım Hizmeti Esaslarının Belirlenmesine

⁵⁵KSSGM, “Tamamlanmış Projeler”, (Çevrimiçi), https://www.aile.gov.tr/KSGM/PDF/ksgb_tamamlanan_projeler_ekim_2018.pdf, 07.08.2021.

⁵⁶ A.e., s.2.

⁵⁷ Meltem A. Aran ve Nazlı Aktakke, “Kadınların Görünmeyen Katkısı: Türkiye’de Kadınların Ücretsiz Bakım Faaliyetlerinin Ekonomik Değerinin Belirlenmesi Ve Kadınlar Üzerindeki Bakım Yükünün Azaltılmasına Yönelik Politika Seçenekleri”, s.33, (Çevrimiçi), <https://documents1.worldbank.org/curated/en/402341479489714245/pdf/110378-WP-P146215-PUBLIC-TURKISH-meltem-a-aran-R.pdf> , 07.08.2021.

İlişkin Yönetmelik”e göre engelli ya da bakıma muhtaç kişilerin evde bakım hizmeti veren kişilere yönelik devletin nakdi destek vermesi kararlaştırılmıştır.⁵⁸ “Engelli Bakım Alanında Kadın İstihdamı” isimli araştırma nakdi desteğin temel mantığının bakım veren kişinin kadın olduğu gerçeğine dayanarak ilerlemesinin olumsuz etkilerinden bahsederken bu programın kadınları güçlendirmek yerine bağımlı konuma düşürdüğü noktasında eleştirmiştir.⁵⁹ Engelli veya bakıma muhtaç yakını olup, nakdi destek alan kadınların 2013 yılındaki TÜİK İşgücü İstatistiklerinde istihdam edilen kadın rakamları içerisinde yer alması hakkında da araştırmanın yorumu şu şekildedir:

“...Evde bakım ücreti ile yakınlarına bakan kadınlar resmen çalışıyor sayılmaktadır; ancak bu çalışmanın, Türkiye’nin imzaladığı ILO sözleşmelerinin aksine, çalışma süresi sigorta, izin gibi temel hakları bulunmamaktadır. Bu noktada çalışma yaşamını uluslararası standartlara taşıyacak koruyucu yasal düzenlemelerin sağlanması elzemdir.”⁶⁰

Evde bakım hizmetleri neticesinde kadınlara nakdi destek verilmesini ön gören bu projenin görünmeyen emek konusuna bir çözüm olarak nitelendirmek mümkün olmamaktadır. Özellikle herhangi bir güvence altında bulunmadan bu proje kapsamında nakdi destek alan kadınları istihdam halinde sayılmaları görünmeyen emek konusunun boyutlarını incelerken verilerin yanlış incelenmesi riski taşıdığı ifade edilebilir.

“Kadınların Ekonomik Fırsatlara Erişiminin Artırılması Projesi” kapsamında yapılan araştırmalar tezin görünmeyen emek kapsamındaki iddialarını destekler nitelikte sonuçlar vermektedir. Aynı çalışmalar Türkiye’de görünmeyen emek konusu ile ilgili devlet destekli yürütülen çalışmalar olması sebebi ile de ayrıca önem teşkil etmektedir. 2012 yılında yürütülmeye başlayan bu proje 2017 yılına dek devam etmiştir.

⁵⁸ Resmi Gazete, “Bakıma Muhtaç Engellilerin Tespiti ve Bakım Hizmeti Esaslarının Belirlenmesine İlişkin Yönetmelik”, 30.07.2006, Sayı: 26244.

⁵⁹ Betül Altuntaş ve Reyhan Atasü Topcuoğlu, “Engelli Bakım Alanında Kadın İstihdamı, Sosyal Bakım ve Bakım Emegi”, (Çevrimiçi), s.15-17, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/561391479488663095/pdf/110376-WP-P146215-PUBLIC-TURKISH-betul-altuntas.pdf> , 07.08.2021.

⁶⁰ A.e., s.17.

Kadın istihdamını artırmaya yönelik aktarılabacak bir diğer proje KSGM ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ortaklığı ile 2017-2018 yılları arasında yürütülen “Kadın İstihdamının Desteklenmesi İçin Büyükanne Projesi” isimli projedir. Bu proje kapsamında 0-3 yaş aralığında çocuğu olan kadınların istihdamdan kopmaması adına çocuklarına bakabilecek anne-kayınvalide olması durumunda, bu kişilere maddi destek olarak 1 yıl süre ile 425 TL ödenmesi öngörülmüştür. Toplamda 6500 büyükanne bu kapsamda ödeme almıştır.⁶¹

Kadınların işgücünden kopmaması adına yürütülen bu proje toplumsal cinsiyet bakış açısı ile incelendiğinde çocuk bakım hizmetinin bir kadından (anneden), başka bir kadına (büyükanne) aktarılması sonucunu doğurduğunu ifade etmek mümkündür. Başka bir deyişle bu proje toplumsal cinsiyet temelli bir politika olmaktan ziyade var olan görünmeyen emek rolünün yeniden üretimi anlamına gelmektedir.

Devlet kurumları ve iş birliği yapılan vakıf-dernekler aracılığı ile 2000-2021 yılları arasında gerçekleştirilen kadın istihdamını artırmaya yönelik faaliyetlerin beklenen yanıtı vermediği sonucuna ulaşmak hem proje sonuçlarına hem de işgücü istatistiklerine yansımaktadır. Bu çalışmaların beklenen sonuçlara ulaşmakta yetersiz kaldığını her yıl Dünya Ekonomik Forumu’nun yayımlamış olduğu Cinsiyet Uçurumu Raporu’ndaki “Kadınların Ekonomik Hayata Katılımı” sıralamasından da görmek mümkündür:

Tablo 3.9. Toplumsal Cinsiyet Uçurumu Endeksi (GGI)’ne Göre Türkiye’nin Konumu (2006-2020)

Yıllar	GGI (Genel Sıralama)	Ekonomik Katılım ve Fırsatlar	Toplam Ülke Sayısı
2006	105	106	115
2007	121	118	128
2008	123	124	130
2009	129	130	134
2010	126	131	134
2011	122	132	135
2012	124	129	135
2013	120	127	136
2014	125	132	142
2015	130	131	145

⁶¹ KSSGM, a.g.e., s.12.

2016	130	129	144
2017	131	128	144
2018	130	131	149
2019	130	136	153
2020	133	140	156

Kaynak: Dünya Ekonomik Forumu 2006-2020 yılları arasında yayımlanan Cinsiyet Uçurumu Raporlarından derlenerek hazırlanmıştır.

Cinsiyet Uçurumu Raporu verilerine göre Türkiye’de özellikle kadınların ekonomik hayata katılım ve fırsatlar başlığında 2006 yılından 2020 yılına kadar düzenli olarak gerilediği görülmektedir. Bu veriler ışığında daha öce de belirtildiği gibi bahsi geçen yıllar arasında kadınların hem eğitim hem de iş hayatına katılım durumları ile ilgili, devlet ve çeşitli kuruluşlar aracılığı ile olumlu faaliyetler yapılmış olmasına karşın beklenen etkiyi göstermediğini ifade etmek mümkündür. Cinsiyet Uçurumu Raporu sıralamalarındaki yaşanan düşüşün, görünmeyen emek probleminin bir sonucu olarak yorumlamak mümkündür.

Türkiye’de kadınların işgücüne katılım durumlarını ve bu bağlamda dünya genelindeki sıralamalarını inceledikten TÜİK tarafından gerçekleştirilen Zaman Kullanım Araştırmasını incelenmektedir. Zaman Kullanım Araştırmaları özellikle görünmeyen emek kavramına dair çıkarımları veriler aracılığı ile gerçekleştirmeye zemin hazırladığı için önem arz etmektedir. Zaman Kullanım Araştırmalarının ilki 2006 yılında gerçekleştirilmiştir. Tez içeriğine daha uygun olması sebebi ile bu bölümde TÜİK’in ikinci Zaman Kullanım Araştırması olan 2014-2015 yılları arasındaki anket sonuçları örnek olarak ele alınmaktadır:

Tablo 3.10. Cinsiyetler Arası Zaman Kullanım Araştırması (2014-2015)

Faaliyetler	Çalışan			Çalışmayan			Genel Ortalama
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	
Yemek yeme ve diğer kişisel bakım	02:45	02:37	02:43	02:53	02:47	02:49	02:46
İstihdam	06:25	04:32	05:52	00:22	00:04	00:10	02:48
Eğitim	00:04	00:07	00:05	01:05	00:34	00:44	00:26
Hane halkı ve aile bakımı	00:46	03:31	01:34	01:07	04:59	03:47	02:45
Gönüllü işler ve toplantılar	00:26	00:32	00:28	00:58	01:03	01:02	00:46
Sosyal yaşam ve eğlence	01:28	01:28	01:28	02:33	02:09	02:16	01:54
Spor ve doğa sporları	00:08	00:04	00:07	00:24	00:05	00:11	00:09
Hobiler ve oyunlar	00:19	00:08	00:16	00:43	00:08	00:19	00:17
TV izleme, radyo ve müzik dinleme	01:55	01:36	01:49	03:14	02:29	02:43	02:18
Ulaşım vb. belirlenmemiş zaman kullanımı	01:29	01:05	01:22	01:08	00:40	00:48	01:04
Uyku	08:11	08:15	08:12	09:27	08:58	09:07	08:41
Toplam (Saat)	24,00	24,00	24,00	24,00	24,00	24,00	24,00

Kaynak: TÜİK, “Zaman Kullanım Araştırması 2014-2015”, (Çevrimiçi) <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Zaman-Kullanim-Arastirmasi-2014-2015-18627>, 24.07.2021.

Yukarıdaki araştırma sonuçları incelendiğinde özellikle Hane Halkı ve Aile Bakımı satırı önceki bölümlerde aktarılan görünmeyen emek ve kadın ilişkisini açıklamaya yardımcı olmaktadır. Sonuçlara göre çalışan bir erkek hane halkı ve aile bakımına günde 46 dakika ayırırken, çalışan bir kadın aynı işlere toplam 3 saat 31 dakika ayırmaktadır. Aynı satır çalışmayanlar açısından incelendiğinde de çalışmayan bir erkeğin günde 1 saat 7 dakikasını hane halkı ve ev işlerine ayırırken çalışmayan bir kadının günde 4 saat 59 dakikasını ayırdığı görülmektedir. Özellikle çalışmayan kadın ve erkeklerin zaman kullanımlarındaki bu farklılık, ev işleri ve çocuk bakımının kadının görevi olarak görülmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Çalışan kadın

ve erkek arasındaki zaman kullanım farkı ise ikinci bölümde bahsi geçen “çifte vardiya” probleminin göstergesi olduğu ileri sürülebilir.

3.4. Covid-19 Pandemi Sürecinde Türkiye’de Kadın İşgücü ve Görünmeyen Emek

Çin’in Wuhan kentinde 2019 yılının sonlarına doğru ilk kez karşılaşılan Covid-19 (Yeni Koronavirüs Hastalığı) salgını, 2020 yılının ortaları itibari ile tüm dünyaya yayılmıştır.⁶² 2020 yılı itibari ile tüm dünya üzerinde etkili olan Covid-19 pandemi süreci hem sosyal hem de ekonomik olarak dünya çapında bir değişim, dönüşüm sürecini başlattığı ifade edilmektedir.⁶³ Tezin içeriği itibari ile bu dönüşüm süreci kadınların işgücü ve görünmeyen emek açısından ele alınmaktadır.

ILO Covid-19 pandemisi ile ilgili yayımladığı raporunda salgın sebebi ile yaşanan uzun süreli tecritlerde dünya üzerinde 1,7 milyar öğrencinin okula devam edemediğini, var olan eğitim sürecinin uzaktan ya da karma şekilde ilerlediğini belirtmiştir. Bu süreçte ücretli işte ve ev dışında çalışmak durumunda olan ebeveynlerin çocuklarına bakım sağlayabilmesi adına işlerinden ayrılmak durumunda kalmaları söz konusu olmuştur. Bu anlamda hane halkları incelendiğinde ücretli işinden, çocuklarına ücretsiz bakım sağlayabilmek adına ilk vazgeçenlerin kadın olduğu gerçeği ile karşılaşılmaktadır. Mevcut işlerinin erkeklere oranla daha düşük ücretli ve güvencesiz olması, kadınları işgücü piyasasından çekilmesine olanak sağladığı ifade edilmektedir. Bu durumun rakamlarla ifadesi şu şekildedir:

55 yüksek ve orta gelirli ülkelerden derlenen verilere göre 2020 yılının 2. çeyrek sonunda, bu ülkelerde işgücü piyasasında yer almayan kadınların sayısı erkeklerin 1,7 katı şeklindedir. Covid-19’un ekonomik sonuçlarının en yoğun etkilenen bölgelerden biri olan Latin Amerika’da bu oran erkeklerin 2,1 katı şeklinde gerçekleşmiştir. Bu bölgede işgücü piyasası dışında yer alan kadınların sayısı (pandemiden önce 66 milyon

⁶² Yasemin Kalaylıoğlu, “Türkiye’de COVID-19 Etkilerinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Değerlendirilmesi”, s.3, (Çevrimiçi), <https://www.wald.org.tr/Uploads/Pages/Module/OT0N2505V98Y9305H075572YFE6M9K.pdf>, 08.08.2021.

⁶³ Esra Ünal, Derya Atik ve Ebru Gözüyeşil, “Covid-19 Pandemisi ve Kadınlar”, **Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi**, C:4, S:1, 2021, s.3.

düzeyindeyken) 83 milyona, işgücü piyasası dışında yer alan erkeklerin sayısı ise (pandemiden önce 19 milyon iken) 40 milyona yükselmiştir.⁶⁴

Covid-19 pandemi sürecinde yaşanan en önemli değişiklik, mümkün olduğunca az insan ile temas edebilmek ve böylece salgının hızını kesebilmek adına eğitim-öğretim faaliyetlerinin de evden yürütüldüğü gibi olarak çalışma alanlarının da mekânsal olarak eve doğru evrilmesir.⁶⁵ Bu durum pandemi öncesinde işyerinde çalışırken, pandemi süreci ile birlikte evden çalışma modeline geçiş yapan kadınlar üzerindeki etkileri görünmeyen emek konusunun öne çıkmasına sebep olduğu belirtilmektedir. Alpar’a göre ücretli işlerde çalışan kadınların yaşadığı ikinci vardiya sorunu 2020 yılında başlayan Covid-19 pandemisiyle tek ve bütüncül bir vardiya sorununa dönüşmüştür. Pandemi sebebi ile çalışma yaşamında büyük bir dönüşüm yaşanmış, işlerinin niteliğine göre değişmekle birlikte büyük oranda evden çalışma sistemine geçilmiştir. Evden çalışmaya başlayan kadınların ev işlerini başkalarına devretmeleri zorlaşmış (bulaş riski olduğundan evde gündelikçi çalıştıramamak ya da çocukların okula fiziksel olarak devam edemeyip evden eğitim almaları gibi.) ve özellikle tek ebeveyn olarak yaşamını sürdüren kadınların sorumlulukları fazlalaşmıştır.⁶⁶

Covid-19 sürecinde iş yaşam dengesi sağlama konusuna kadınların erkeklere oranla daha fazla zorluk yaşadığı belirtilmektedir. Eurofound’un Covid-19 ile ilgili yapmış olduğu anket çalışmalarına bu durum şu şekilde yansımaktadır:

⁶⁴ ILO, “COVID-19’un Etkileri: Çalışan anneler işgücünden çıkmak zorunda kalıyor”, (Çevrimiçi), https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/covid-19/WCMS_763334/lang--tr/index.htm, 08.08.2021.

⁶⁵ Ünal, Atik ve Gözüyeşil, **a.g.e.**, s.1.

⁶⁶ Başak Işıl Alpar, “Covid-19 Salgın Sürecinde Kadın ve Hane İçi Emeği”, **Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri**, (Ed. Dilek Demirbaş, Veysel Bozkurt, Sayim Yorğun), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2020, s.171.

Tablo 3.11. İşten Sonra Ev İşlerini Yapamayacak Kadar Yorgun Olduklarını Beyan Eden Ebeveynlerin Oranı (%)

		2020 Yaz	2021 Bahar	
Erkek	12 yaşından küçük çocuğu olmayan	İşyerinde çalışanlar	25	26
		Evden çalışanlar	23	23
	12 yaşından küçük çocuğu olan	İşyerinde çalışanlar	27	20
		Evden çalışanlar	24	24
Kadın	12 yaşından küçük çocuğu olmayan	İşyerinde çalışanlar	30	36
		Evden çalışanlar	30	30
	12 yaşından küçük çocuğu olan	İşyerinde çalışanlar	38	44
		Evden çalışanlar	31	39

Kaynak: Eurofound, “Living, working and COVID-19 (Update April 2021): Mental Health and Trust Decline Across EU as Pandemic Enters Another Year”, s.3, (Çevrimiçi), <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2021/living-working-and-covid-19-update-april-2021-mental-health-and-trust-decline-across-eu-as-pandemic>, 01.08.2021.

Tablo 3.11’deki verilere göre işyerinde çalışan ve 12 yaşından küçük çocuğu olan ve iş sonrası ev işi yapamayacak kadar yorgun olduğunu belirten kadınların oranı 2020 yaz döneminde %30’ken 2021 bahar döneminde bu oran %36’ya yükselmiştir. Aynı kategorideki erkekler incelendiğinde bu oranın %27’den %20’ye düştüğü görülmektedir. Evden çalışan ve 12 yaşından küçük çocuğu olan kadınların ise işten sonra ev işlerini yapamayacak kadar yorgun olduklarını beyan edenlerin oranı %31’den %39’a yükselirken bu oran erkeklerde sabit olarak %24 olarak kalmıştır. Bu durumda ücretli bir işte çalışan kadınların; özellikle de eğitim çağında çocukları var ise, çalışma mekanları fark etmeksizin iş yaşam dengelerini sağlamakta güçlük çektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Covid-19’un dünyadaki genel etkilerine dair genel bir çerçeve çizildikten sonra Türkiye açısından kadınlar üzerindeki etkileri incelenmektedir. Bu kapsamda Kalaylıoğlu tarafından 1.508 yapılandırılmış görüşme sonucu elde edilen verilerden

kadınların işgücü piyasasındaki durumlarına ve görünmeyen emeklerine dair bulgular aşağıdaki gibidir:

“İş kaybı bağlamında toplumsal cinsiyet farkı tespit edilmiştir. Genel olarak işini kaybeden kadınların oranı (%18,8) işini kaybeden erkeklerle kıyasla (%14,2) göre daha yüksektir. İş kaybıyla ilgili toplumsal cinsiyet farkı, bir işletme sahibi olan ve çalışan istihdam eden anket katılımcıları alt kategorisinde daha da büyüktür. Bu alt kategorideki kadınların %20’si işlerini kaybederken erkeklerin %8,7’si iş kaybından etkilenmiştir. Anket örnekleminde, çalışan kadın ve erkekler, istihdam edilen toplam nüfusu özel olarak temsil etmese de, bu sonuçlar, COVID19’un ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerinin kadınları erkeklerle kıyasla daha çok etkilediğini ve kadınları daha dezavantajlı ve güvencesiz bir konumda bıraktığını ortaya koymaktadır.”⁶⁷

Aynı çalışmada kadınların ücretsiz izin alma ve ev içi görünmeyen emeklerine dair bulgular da dünyadaki seyri doğrular niteliktedir:

“Kadınların üçte biri, erkeklerin ise dörtte biri (ücretli, kısmen ücretli veya ücretsiz) izin almıştır. Daha da önemlisi, izin alan kadınların yarısı ücretsiz izin almıştır. Çalışan kadınlar arasında ücretsiz izin alanların oranı (%15,7), çalışan erkekler arasında ücretsiz izin alanların oranından (%11,2) fazladır...Hem kadınlar hem de erkekler ev işi yüklerinde bir artış olduğunu bildirseler de, kadınlar, ev işlerinin tüm kategorileri için üzerlerindeki yükte daha büyük bir artış olduğunu ifade etmiştir. Kadınların iş yükünün en çok arttığı ev işi kategorilerinin “evin ve etrafın temizliği ve düzeni”, “yemek yapma ve servis etme” olduğu tespit edilmiştir. Ankete katılan kadınların %77,6’sı ve %59,9’u bu kategorilerde ev işlerinde artış olduğunu belirtirken, ankete katılan erkeklerin %47’si ve %23,9’u bu iki kategoride artış bildirmiştir...Bunun yanı sıra, erkekler genellikle yemek (%40,7) ya da temizlik (%25,5) yapmadıklarını ifade ederken bu oran kadınlar arasında sırasıyla sadece %5 ve %2,2’dir. Bu rakamlar, kadınların ev işi yükünün erkeklerle kıyasla daha çok arttığına da işaret etmektedir.”⁶⁸

Yukarıdaki veriler aracılığı ile pandemi öncesi süreçte dahi büyük bir problem olarak ifade edilen kadınların ev içerisindeki iş yükünün, Covid-19 pandemisi ile daha üst seviyelerde hissedilen bir kaosa dönüştüğünü ifade etmek mümkündür.

Türkiye’de kadın işgücü ve görünmeyen emek konusunun etkileri bu bölümde istatistikler aracılığı ile açıklanmıştır. Tarihsel döngüde birçok ilerleme kaydedilmiş olsa da geniş çerçevede toplumsal cinsiyet temelli bakış açısının yerleşmemiş olması, dar anlamda ise görünmeyen emek konusuna kalıcı çözümlerin bulunamaması tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de kadınların işgücüne katılımını doğrudan

⁶⁷ Kalaylıoğlu, a.g.e., s.7.

⁶⁸ A.e., s.7.

etkilemektedir. Sonuç bölümünde bu etkilerin değeriendirilmesi ve çözüm yollarına dair öneriler aktarılmaktadır.

SONUÇ

Toplumsal cinsiyet rolleri aracılığı ile bireylere yüklenen görevler tarihsel açıdan incelendiğinde birçok sosyal ve ekonomik sonuçlar doğurduğu gözlemlenmektedir. 1940'lı yılların sonunda Simone de Beauvoir'un söylemiş olduğu "Kadın doğulmaz, kadın olunur" cümlesi ile tartışılmaya başlanan toplumsal cinsiyet kavramından bahsedildiğinde ilk olarak akla kadınlar gelmektedir. Bu durumun sebebi toplumsal cinsiyetin olumsuz sonuçlarından belirgin olarak en çok kadınların etkileniyor olmasıdır.

Toplumsal cinsiyet konusu incelendiğinde literatürde aktif olarak feminizm akımının bu konu üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Kadınların erkeklerle aynı sosyal, siyasi ve ekonomik haklara ulaşması amacı ile hareket eden feminizmin tarihsel süreçteki ilerleyişini anlamak, toplumsal cinsiyet kavramının çerçevesini çizmek adına önem arz etmektedir.

Feminist hareketin dünyadaki seyri incelendiğinde ilk olarak 19. yüzyılda Birinci Dalga Feminist hareket olarak nitelendirilen süreç ile karşılaşmaktadır. Bu hareketin temel noktası kadınlar için sosyal ve siyasi hak söylemleri olduğu anlaşılmaktadır. 20. yüzyılda ortaya çıkan İkinci Dalga Feminist Hareket ise "kızkardeşlik" söylemi ile ön plana çıkmaktadır. Kızkardeşlik söylemi kadınların bir araya gelerek bireysel deneyimlerini paylaşması ve kişiler bazında her kadının farklı noktalardaki sorunlarının dile getirilmesi amacı ile hareket etmiştir. Bu anlayış, bilinç yükseltme toplantıları aracılığı ile kadınlık meselesine dair genel bir bakış açısı kazandırmış ve kadınların özellikle ev içerisindeki rolleri üzerine tartışmalar İkinci Dalga Feminist hareket ile yoğunlaşmıştır. 1980'lerden günümüze kadar olan süreci kapsayan Üçüncü Dalga Feminist hareket ise İkinci Dalga Feminist hareketin ortak kadınlık algısını "yalnızca orta üst sınıf beyaz kadınlara yönelik politikalar ürettiği" gerekçesi ile reddederek her kadın ve kimlik için ayrı politikalar üretilmesi gerektiği iddiasını taşımaktadır. Bu doğrultuda Üçüncü Dalga Feminist Hareketin her kimliğe yönelik farklı politikalar yürüttüğünü söylemek mümkündür.

Feminist hareketin Türkiye'deki gelişimi incelendiğinde ilk olarak Osmanlı devletinin son dönemlerinde karşılaşmış ve gelişim seyrini dünyadaki seyre benzer

şekilde ilerletmiştir. Görünmeyen emek, cinsiyete dayalı ayrımcılık ve işgücü olarak kadın konuları da ağırlıklı olarak 2000’li yıllardan itibaren feminist hareketin merkezinde yer almıştır.

Görünmeyen emek konusunun bağlamını temellendirmek adına feminist literatürün ataerki, kapitalizm ve toplumsal cinsiyet kavramlarını içeren bir tahlil yolu kullandığı gözlemlenmektedir. Kadınlara yüklenen anaçlık, duygusallık, hassaslık, kırılganlık ve uysallık gibi roller, toplum içerisinde ikincil konuma gelmelerine sebep olmaktadır. Bu doğrultuda kadınların mekânsal olarak özellikle ev ile bütünleştirildiği görülmektedir. Bu durum ile en çok karşılaşılan toplumlar ise ataerki yapıya sahip toplumlar olarak ifade edilmektedir. Baba iktidarını ifade eden ataerkilliğin kökenleri insanlığın yerleşik hayata geçmesi ile başlatılmaktadır. Tarihsel çerçevede bu denli eskiye dayanan bir anlayışın günümüzde de devam ediyor olmasının birçok sebebi bulunmaktadır. Bu sebeplerin başında ise kapitalizm ile ataerkinin karmaşık ilişkisi gösterilmektedir. Kapitalizm öncesi aile bir üretim birimi iken kapitalizmin yükselişi ile birlikte bu özelliğini yitirip bir yeniden üretim merkezine dönüştüğü izlenmekte, bu noktada da “kadının yeri evidir” anlayışı ile ataerkillikten beslenmektedir. Kadının görünmeyen emeği hem kapitalizmin hem de ataerkilliğin yararını gözetten bir süreçtir. Kapitalizmin ataerkillik ile uyumlu olmayan yönleri de mevcuttur. Örneğin; yeterli işgücü bulunmayan dönemlerde kadınların işgücüne katılımına yönelik faaliyet gösterilmesi ataerkillik ile kapitalizmin çatıştığı noktalardandır.

Görünmeyen emek ataerkillik, kapitalizm ve toplumsal cinsiyet üçgeninde tahlil edilen bir kavram olarak kadınların ev içerisinde ücretsiz olarak yaptığı yemek, temizlik ve bakım faaliyetlerinin tamamını kapsamaktadır. Görünmeyen emek faaliyetleri toplumsal cinsiyet sebebi ile doğallaştırılmıştır. Ayrıca görev tanımlarının sınırsız ve belirsiz olması, belirli bir saatinin olmaması, sürekli yenilenen faaliyetler şeklinde ilerlemesi ve ekonomik olarak herhangi bir karşılığı olmaması en belirgin özelliklerindendir.

Görünmeyen emek sebebi ile kadınların kamusal alana çıkma süresi kısıtlanmakta ve bu durum da kadınların toplumsal hayatta ikincil konuma gelmelerine sebep olurken aynı zamanda onları işgücü piyasasından da kadınları alıkoymaktadır.

Kadınlar ücretli bir işte çalışıyor olsalar dahi ev işleri ve çocuk bakımı gibi rolleri üstlenmek durumunda kalmaları da hem çifte vardiya problemi yaşamalarına ve böylece yine ikincil konuma gelmelerine sebep olmaktadır.

Görünmeyen emeğin Türkiye’de kadın işgücüne etkileri istatistikler ile betimsel olarak üçüncü bölümde aktarılmıştır. Bu verilere göre tarihsel süreç içerisinde Türkiye’nin ataerkil yapısı ile kapitalizmin başarılı bir şekilde eklemlendiğini söylemek mümkündür. Zaman kullanım anketlerine göre ev işi ve bakım işlerinin neredeyse tamamını kadınların üstleniyor olması, kadınların işgücüne katılım oranlarının 1890’lı yıllardan 2020’li yıllara kadar var olan süreçte dünya seyrine göre beklenen seviyelere gelememiş olması, kadınların ikincil vardiya sebebi ile işgücü piyasasından kolayca çekilebilmeleri ile enformel sektördeki işlere yönelmeleri ve 2020’de yaşanan Covid-19 pandemisi gibi küresel veya ulusal krizlerde işgücü piyasasında ilk gözden çıkarılanların kadınlar olması bu eklemlenmenin kanıtı niteliğindedir.

Görünmeyen emek sorunun çözümü için literatürde farklı çözüm önerileri yer almaktadır. Bu önerilerin başında toplumsal cinsiyet temelli politikalar, söylemler ve uygulamaların üretilmesi ve etkili bir şekilde hayata geçirilmesi yer almaktadır. Bununla bağlantılı olarak devletler tarafından ekonomik hayata dair toplumsal cinsiyet temelli bütçeleme uygulamalarının üretilmesi ve hayata geçirilmesi de ayrıca önem arz etmektedir.

Kadınların özellikle bakım emeği sebebi ile işgücü piyasasından kolayca ayrılmasının önüne geçebilmek adına kamu tarafından verilen bakım hizmetlerinin önemi büyüktür. Kamu tarafından yürütülebilecek çocuklar için kreşler ve gündüz bakım evleri ile yaşlılar için huzur evi ve gündüz bakım evleri gibi bakım hizmetlerinin yaygınlaştırılması bu sebeple görünmeyen emek sorununun çözümüne yönelik atılabilecek önemli adımlardan biridir.

Ebeyn olunması durumunda kadın ve erkeklere belirli sürelerle izin hakkı verilmektedir. Kanunlar aracılığı ile kadın ve erkeklere verilen ebeveyn izinlerinin arasındaki farkın azaltılması cinsiyetler arasında çocuğun bakım görevinin tamamen

anneye devredilmesi problemini azaltabilecek çözüm önerileri arasında yer almaktadır.

Görünmeyen emek sorunun çözümü için önerilerden biri de birçok açıdan tartışmalı olsa da hiçbir ücretli işte çalışmayan ve tamamen görünmeyen emek sarf eden kadınların sosyal güvenlik kapsamına alınmasıdır. Bu öneri özellikle pozitif ayrımcılığa yol açması sebebi ile tartışmalı olarak aktarılmıştır.

Görünmeyen emek ile ilgili iş yerlerinin de alabileceği önlemler bulunmaktadır. İş yerlerinde her türlü cinsiyete dayalı ayrımcılığın engellenmesine yönelik yaptırımların artırılması görünmeyen emek probleminin azaltılması adına alınmasında fayda olan önlemlerden biridir.

Kadının görünmeyen emeği problemine çözüm adına yukarıdaki öneriler dışındaki temel çözüm noktasını toplumun kadına olan bakış açısının değişmesi şeklinde ifade etmek mümkündür. Bu bakış açısının değişmesi toplumsal cinsiyet temelli yaklaşım ile mümkündür. Toplumsal cinsiyet temelli yaklaşımın sosyal, ekonomik ve siyasi alanlar başta olmak üzere yaygınlaşması görünmeyen emek sorununun çözümü adına atılabilecek adımların en başında yer alabilecek niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Acar, Feride ve Gülbanu Altunok: “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Taleplerini Anlamak: Türkiye’de Kadın Hareketi’nin Temelleri ve Sınırları”, **Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın** (Der. Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren), İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, ss. 71-102.
- Acar, Feride ve Gülbanu Altunok: “Neo-liberalizm ve Neo-muhafazakarlık Ekseninde Türkiye’de Özel Alan Politikası”, **2000’ler Türkiye’sinde Sosyal Politika ve Toplumsal Cinsiyet**, (Der. Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren), Ankara: İmge Kitabevi, 2015, ss.23-63.
- Acar Savran, Gülnur: **Beden, Emek, Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin**, İstanbul: Kanat Yayınları, 2004.
- Acar Savran, Gülnur: “Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx’tan Delphy’e Bir Ufuk Taraması”, **Beden Emek Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin**, İstanbul: Kanat Yayınları, 2013, ss. 15-78.
- Acar Savran, Gülnur: **Kadının Görünmeyen Emeği**, (Der. Gülnur Acar Savran, Nesrin Tuna Demiryontan), İstanbul: Yordam Kitap, 2016.
- Acar Savran, Gülnur: **Feminizm Yazıları: Kuramdan Politikaya**, Ankara: Dipnot Yayınları, Ankara, 2018.
- Acuner, Selma: “90’lı Yıllar ve Resmi Düzeyde Kurumsallaşmanın Doğuş Aşamaları”, **90’larda Türkiye’de Feminizm**, (Der. Aksu Bora ve Asena Güral), İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, ss. 125-158.

- Açıklalın, Neriman: “Enformel Sektör ve Yoksulluk: Kentsel İşgücü Pazarı Üzerine Etkileri, İstanbul ve Gaziantep Örnekleri”, **Sosyo Ekonomi Dergisi**, C:6, S.6, 2007, ss. 43-62.
- Akbay, Okan Haluk: “Japon Mitolojisinde Kadın İmgesi”, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S: 32, 2014, ss: 79 – 88.
- Akduran, Özgün: **Hane, Devlet, Piyasa: Kadın Emeği ve Sosyal Politikalar Bağlamında Cinsiyetlendirilmiş Bütçe**, İstanbul: Sosyal Araştırma Vakfı Yayınları, 2012.
- Alpar, Başak Işıl: “Covid-19 Salgın Sürecinde Kadın ve Hane İçi Emeği”, **Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri**, (Ed. Dilek Demirbaş, Veysel Bozkurt, Sayim Yorgun), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2020, ss.171-184.
- Altuntaş, Betül ve Reyhan Atasü Topcuoğlu: “Engelli Bakım Alanında Kadın İstihdamı, Sosyal Bakım ve Bakım Emeği”, (Çevrimiçi), s. 15-17, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/561391479488663095/pdf/110376-WP-P146215-PUBLIC-TURKISH-betul-altuntas.pdf> , 07.08.2021.
- Altuntaş, Nezahat: **Türkiye’de Farklılıklarına Rağmen Kadınlar: Post-Feminist Çağda Türkiye’de Farklı Kadın Konumları**, Ankara: Orion Kitabevi, 2012.
- Aran, Meltem A. ve Nazlı Aktakke: “Kadınların Görünmeyen Katkısı: Türkiye’de Kadınların Ücretsiz Bakım Faaliyetlerinin Ekonomik Değerinin Belirlenmesi Ve Kadınlar Üzerindeki Bakım Yükünün Azaltılmasına Yönelik Politika Seçenekleri”, (Çevrimiçi), <https://documents1.worldbank.org/curated/en/402341479489714245/pdf/110378-WP-P146215-PUBLIC-TURKISH-meltem-a-aran-R.pdf> , 07.08.2021.
- Arat, Necla: **Türkiye’de Kadın Olmak**, İstanbul: Say Yayınları, 1994.
- Arat, Umut: “Antik Çağlarda Toplumsal Cinsiyet ve Patriyarkanın Kökenleri ve Eğitim”, (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2016.
- Arıkan, Gülay: “Ataerkillik Kavramıyla İlgili Sosyolojik Tartışmalar”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 1997, C: 14, S. 1-2, ss. 1-24.

- Aslantepe, Gülay: “Kadın İstihdamının Artırılması ve ILO Sözleşmeleri”, **Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği**, (Der. Ahmet Makal-Gülay Toksöz), 2012, ss.159-167.
- Atakan, Ayşe Gönüllü: “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Bakım Emeği”, **MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C:16, S.3, 2018, ss. 125-136.
- Avcı, Yasemin: “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde “Otoriter Modernleşme” ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S.21, 2007, ss. 1-18.
- Ayata, Ayşe ve Özlem Gölgelioğlu: “Siyaset ve Katılım”, **Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi**, (Der. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011, ss. 65-83.
- Başak, Suna Sevgi Kınır ve Şehnaz Yaşar: **Kadının Görünmeyen Emeği: İkinci Vardiya**, Ankara: Anka Kadın Araştırma Merkezi, 2013.
- Beauvoir, Simone de: **The Second Sex**, (Çev: H.M.Parshley), Londra: Jonathan Cape, 1956.
- Beauvoir, Simone de: **The Second Sex**, Newyork: Vintage, 1974.
- Belge, Burçin: “1980’den 2010’a Türkiye’de Kadın Hareketi”, (Çevrimiçi), <https://bianet.org/kadin/kadin/123068-1980-den-2010-a-turkiye-de-kadin-hareketi>, 08.08.2021.
- Bennholdt, Veronika Thomsen: “Neden Üçüncü Dünya’da Hala Ev Kadınları Yaratılıyor?”, **Son Sömürge: Kadınlar**, (Der. Maria Mies, Thomsen Werlhof), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, ss. 245-259.
- Bennholdt, Veronika Thomsen: “Kadın Emeğinin Geleceği ve Kadına Yönelik Şiddet” **Son Sömürge: Kadınlar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, ss. 177-203.
- Berktaş, Fatmagül: “Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye”, **Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları**, 2004, ss.1-31.
- Berktaş, Fatmagül: “Feminist Teoride Açılımlar”, **Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları**, (Der. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011, ss. 2-23.

- Berktaş, Fatmagül: **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın: Hristiyanlıkla ve İslamiyette Kadının Statüsüne Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım**, İstanbul: Metis Yayınları, 2019.
- Bhasin, Kamla: **Toplumsal Cinsiyet: Bize Yüklenen Roller**, (Çev: Ayşe Coşkun), İstanbul: Kadav Yayınları, 2003.
- Bilen, Mahmut ve İbrahim Güran Yumuşak: “Gary S. Becker’in İktisat Bilimine ve Beşeri Sermaye Teorisine Katkıları”, **Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi**, C: 3, S:1, 2008, ss. 1-14.
- Bora, Aksu: “Feminizm: Sınırlar ve İhlal İmkânı”, **Birikim Dergisi**, S. 184-185, 2004, ss. 106-112.
- Bora, Aksu: **Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası**, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2005.
- Bora, Aksu: “Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık”, **Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Ed. Müge Ayan Ceyhan-Kenan Çayır), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 1-14.
- Brown, Heather A.: **Marx’ta Toplumsal Cinsiyet ve Aile**, (Çev. Gamze Rastgeldi), Ankara: Dipnot Yayınları, 2016.
- Budak, Canan: “Türkiye’de Feminist Hareketin Dünü ve Yarını”, **Journal of Business in The Digital Age**, S.1/1, 2018, ss: 38-50.
- Bülbül, Hatice: “Toplumsal Cinsiyet Kimliklerinin Oluşumu ve Toplumsal Cinsiyet Temsilleri”, **Toplumsal Cinsiyet ve Medya**, (Ed: Huriye Kuruoğlu, Bermal Aydın), Ankara: Detay Yayıncılık, 2014, ss: 1-29.
- Cengiz, Feyda Sayan: “Yeni Sosyal Hareket Olarak Türkiye’de 1980 Sonrası Feminist Hareket: Değerler Değişimi mi Alternatif Dinamikler mi?”, **Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar**, (Ed. H. Şimga, F. Gökşen, B.E. Oder, D. Yüksek), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018, ss: 107-123.
- Coontz, Stephani ve Peta Handerson: “Sınıflı ve Devletli Toplumlarda Kökenindeki Mülkiyet Biçimleri, Politik İktidar ve Kadın Emeği” **Kadının Görünmeyen Emeği: Maddecî Bir Feminizm Üzerine**, (Haz. Gülnur Acar Savran ve Nesrin Tura Demiryontan), İstanbul: Yordam Kitap, 2016, ss: 29-88.

- Çaha, Ömer: **Sivil Kadın: Türkiye’de Sivil Toplum ve Kadın**, Ankara: Vadi Yayınları, 1996.
- Çakır, Serpil: “Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi”, **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, (Ed. Birsen Örs), İstanbul: Bilgi University Publishing, 2007, ss: 412-475.
- Çakır, Serpil: “**Osmanlı Kadın Hareketi**”, İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Çakır, Serpil: “Osmanlı Kadın Hareketi: Yirminci Yüzyılın Başında Kadınların Hak Mücadelesi”, **Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar**, (Ed. H. Şimşak, F. Gökşen, B.E. Oder, D. Yüksek), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018, ss: 93-106.
- Çakmak, Diren: “Fransız Devrimi’nde Kadın: Eksik Yurttaş”, **Ege Akademik Bakış**, C:2, S:7 2007, ss: 727-745.
- Can, İslam: “Ailenin Tarihsel Gelişimi: Dünü Bugünü ve Yarını”, **Sistemik Aile Sosyolojisi**, (Ed. Mustafa Aydın), Konya: Çizgi Kitabevi, 2013, ss: 65-92.
- Cantek, Funda: “Fakir Haneler/Yoksulluğun Ev Hali”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, S: 89, 2001, ss:102-131.
- Çelik, Özge: “Kadınların İnsan Hakları Hareketi”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C:14, S:1, 2012, ss: 149-170.
- Çitçi, Oya: **Kadın Sorunu ve Türkiye’de Kamu Görevlisi Kadınlar**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1982.
- Dağdemir, Özcan ve Mesut Küçükcalay: “Türkiye’de 1960-1980 Müdahale Dönemi Ekonomileri: İktisat Politikaları ve Makro Ekonomik Göstergeler Açısından Bir Karşılaştırma”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S:3, 1999, ss: 121-138.
- Direk, Zeynep: “Simone de Beauvoir: Abjeksiyon ve Eros Etiği”, **Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar**, (Der. Hülya Şimşak, Fatoş Gökşen, Bertil Emrah Öder, Deniz Yüksek), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018, ss: 37-62.

- Dedeoğlu, Saniye: “Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Türkiye’de Aile ve Kadın Emeği”, **Toplum ve Bilim**, S. 86, 2000, ss: 139-170.
- Dedeoğlu, Saniye: “Türkiye’de Refah Devleti, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın İstihdamı”, **Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın**, (Der. Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren), İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, ss: 211- 230.
- Delphy, Christine: “Baş Düşman”, **Kadının Görünmeyen Emeği**, (Haz. Gülnur Acar-Savran Nesrin Tura Demiryontan), İstanbul: Yordam Kitap, 2016, ss: 89-114.
- Demirbilek, Sevdâ: “Cinsiyet Ayrımcılığının Sosyolojik Açısından İncelenmesi” **Finans Politik & Ekonomik Yorumlar C: 44**, S.511 ,2007, ss:12-27.
- Demez, Gönül: **Kabadaydan Sanal Delikanlıya Değişen Erkek İmgesi**, İstanbul: Babil Yayınları, 2005.
- Dobb, Maurice: **Kapitalizm Sosyalizm Azgelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma**, (Çev. Mehmet Selik), Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1981.
- Doğramacı, Emel: **Türkiye’de Kadının Dünyası ve Bugünü**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1989.
- Doltaş, Dilek: “Feminizm Açısından Sekizinci Günah ve Bir Cinayet Romanı”, **Toplum ve Bilim**, S: 53, 1991, ss: 83-95.
- Donovan, Josephine: **Feminist Teori**, (Çev. Aksu Bora, Fevziye Sayılan ve Meltem Ağduk Gevrek) İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Durudoğan, Hülya: “İkinci Dalga Fransız Feminizmine Kısa Bir Bakış”, **Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Eşitsizlikler Mücadeleler Kazanımlar**, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010, ss: 67-97.
- Ecevit, Yıldız: “Küreselleşme, Yapısal Uyum ve Kadın Emeğinin Kullanımında Değişmeler”, **Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler: Türkiye Örneği**, (Der. Ferhunde Özbay), İstanbul: TAKAV Matbaacılık, 1998, ss: 31-77.

- Ecevit, Yıldız: “Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisine Başlangıç”, **Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011, s: 2-29.
- Ecevit, Yıldız: “Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Eməğinin Konumu ve Değişen Biçimleri”, **1980’ler Türkiye’inde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**, (Der. Şirin Tekeli), İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, ss: 105-114.
- Engels, Friedrich: **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, (Çev. Kenan Somer), Ankara: Sol Yayınları, 1990.
- Erciyeş, Gülnur ve Nazife Aydınoglu: **“Kadın ve Toplum”**, İzmir: İzmir Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Ergüder, Başak: “Türkiye’de Kadın Eməğinin Değişen Yapısı: Enformel Kesimde Kadın Eməği ve Kadın Eməğine Talep”, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006.
- Etimoloji Sözlüğü: “Cinsiyet”, (Çevrimiçi) <https://www.etimolojiturkce.com/arama/cinsiyet>, 30.10.2019.
- Etimoloji Sözlüğü: “Feminizm” (Çevrimiçi), <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/feminist>, 07.12.2019.
- Eurofound: “Living, working and COVID-19 (Update April 2021): Mental Health and Trust Decline Across EU as Pandemic Enters Another Year”, (Çevrimiçi), <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2021/living-working-and-covid-19-update-april-2021-mental-health-and-trust-decline-across-eu-as-pandemic>, 01.08.2021.
- Federici, Silvia: **Caliban ve Cadı: Kadınlar, Beden ve İlksel Birikim**, (Çev. Öznur Karakaş), İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2017.
- Federici, Silvia: **Cadılar, Cadı Avı ve Kadınlar**, (Çev. Bilge Tanrısever), İstanbul: Otonom Yayınları, 2019.
- Fülberth, Georg: **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, (Çev. Sadık Usta), İstanbul: Yordam Kitap, 2008.

- Güçlü, Abdülbaki, Erkan Uzun ve Serkan Uzun: **Felsefe Sözlüğü**, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Gürhan, Nazife: “Toplumsal Cinsiyet ve Din”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, S. IV, 2010, ss: 58-80.
- Gürkan, Ülker: “Türk Kadınının Hukuki Statüsü ve Sorunları”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, S: 35, C: 1, 1978, ss: 381-396.
- Harttman, Heidi: “Marksizim ile Feminizmin Mutsuz Evliliği”, **Kadının Görünmeyen Emeği** (Der. Gülnur Acar Savran, Nesrin Tuna Demiryontan), İstanbul: Yordam Kitap, 2016, ss: 157-206.
- Hartmann, Heidi: “Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex”, in (Eds. K. Honset et all.), **Women Class and Female Imagination**, Philedelphia: Temple University Press, 1990.
- Hekman, Susan J.: **Toplumsal Cinsiyet ve Bilgi, Postmodern Bir Feminizmin Öğeleri**, (Çev: Bekir Balkız ve Ümit Tatlıcan), Ankara: Say Yayınları, 2016.
- Hochschild, Arlie ve Anne Machung: **The Second Shift: Working Families and The Revolution at Home**, New York: Penguin, 2012.
- ILO: “189 Sayılı Sözleşme”, (Çevrimiçi), https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_209877.pdf, 14.11.2020.
- ILO: “COVID-19’un Etkileri: Çalışan anneler işgücünden çıkmak zorunda kalıyor”, (Çevrimiçi), https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/covid-19/WCMS_763334/lang--tr/index.htm, 08.08.2021.
- Işık, Nazik: **Kadın İstihdamı Zirvesi 2006**, İstanbul: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Yayınları, Yayın No: 266, 2006.

- James, Selma: **Cinsiyet, Irk,Sınıf : Kadınlardan Yeni Bir Perspektif**, İstanbul: BGST Yayınları, 2010.
- Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyesi: 1333 Senesi Raporu
- Kalaycıoğlu, Sibel ve Helga Rittersberger-Tılıç: **Gündelikçi Kadınlar**, İstanbul: Su Yayınları, 2001.
- Kalaylıoğlu, Yasemin: “Türkiye’de COVID-19 Etkilerinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Değerlendirilmesi”, s. 3, (Çevrimiçi), <https://www.wald.org.tr/Uploads/Pages/Module/0T0N2505V98Y9305H075572YFE6M9K.pdf>, 08.08.2021.
- Kandiyoti, Deniz: **Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, (Çev: Aksu Bora, Fevziye Sayılan, Şirin Tekeli, H. Tapınaç, F. Özbay), İstanbul: Metis Yayınları, 2019.
- Kancı, Tuba: “Türkiye’de Eğitim, Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Noktaları”, **Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyet: Edebiyat, Medya, Siyaset**, (Der. Simten Coşar, Aylin Özman), İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, ss: 77-109,
- Kaplan, Mine: “Kaplumbağa’nın Özgürlüğü: Kadınlar ve Ev İçi Emek”, **Cyprus International University Folklor Edebiyat Dergisi**, C: 17, S: 65, 2011, ss:163-172.
- Karabıyık, İlyas. “Türkiye’de Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı”, **Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi**, C: 32, S: 1, 2012, ss: 231-260.
- Karakaya, Handan: “Görünmez Emek ve Ev Kadınları”, **Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C:2, S:1, 2018, ss: 73- 94.
- Karakışla, Yavuz Selim: **Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Kıray, Mübeccel: “The Family of the Immigrant Worker”, **Turkish Workers in Europe 1969-1975**, (Ed. Nermin Abadan Unat), Leiden: E. J. Brill, 1976.

- Kreamer, Sebastian: “The Origins of Fatherhood: An Ancient Family Process”, FamProc No: 30, 1991, s. 5-6, (Çevrimiçi), <http://sebastiankraemer.com/docs/Kraemer%20origins%20of%20fatherhood.pdf>, 08.03.2020.
- Koray, Meryem: “Avrupa Birliği ve Türkiye’de “Cinsiyet” Eşitliği Politikaları: Sol-Feminist Bir Eleştiri”, **Çalışma ve Toplum**, C: 29, S: 2, 2011, ss: 13-54.
- Koyuncuoğlu, Tennur: **Ev İşi ve Hizmetlerinin Ekonomik Değer**, İstanbul: Cinius Yayınları, 2020.
- KSSGM: “Tamamlanmış Projeler”, (Çevrimiçi), https://www.aile.gov.tr/KSGM/PDF/ksgb_tamamlanan_pojeler_ekim_2018.pdf, 07.08.2021.
- Kurt Topuz, Senem ve Hülya Erkanlı: “Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın ve Erkeğe Atfedilen Anlamların Metafor Yöntemiyle Analizi”, **Alternatif Politika**, C:8, S:2, 2016, ss: 300-321.
- Makal, Ahmet: “Türkiye’de 1950-1965 Döneminde Ücretli Kadın Emeline İlişkin Gelişmeler”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C: 56, S: 2, 2001, ss:117-155.
- Makal, Ahmet: “Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Kadın Emeli”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, C: 25, S:2, 2010, ss: 13-40.
- Makal, Ahmet: “Türkiye’de Kadın Emelinin Tarihsel Kökenleri 1920-1960”, **Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeli**, (Ed. Ahmet Makal-Gülay Toksöz), Ankara: İmge Yayınevi, 2012, ss: 38-105.
- Marx, Karl: **Kapital 1. Cilt**, (Çev. Alaattin Bilgi), İstanbul: Eriş Yayınları, 2003.
- Metintaş, Melike: “Erken Cumhuriyet Döneminde Feminizm Hareketlerinin İlerleyen Dönemde Türk Sosyolojisine Yansımaları”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi**, C:1, S:3, 2018, ss: 109-117.

- Mies, Maria: **Ataerkillik ve Birikim**, (Çev. Yıldız Temurtürkan), Ankara: Dipnot Yayınları, 2019.
- Offen, Karen: “Defining Feminism: A Comparative Historical Approach”, **Chicago Journals**, V:14, N: 1, 1988, ss: 119-157.
- Omay, Umut: “Yedek İşgücü Ordusu Olarak Kadınlar”, **Çalışma ve Toplum**, C: 30, S: 3, 2011, ss: 137-166.
- Önder, Nurcan: “Türkiye’de Kadın İşgücünün Görünümü”, **Çalışma Dünyası Dergisi**, C: 1, S: 1, 2013, ss: 35-61.
- Ören, Kenan ve Hasan Yüksel: “Geçmişten Günümüze Çalışma Hayatı”, **Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**, C:1, S: 1, 2012, ss: 34-59.
- Örnek, Serdar: “ABD’de Kadın Haklarının Gelişimi”, **KOSBED**, S. 29, 2015, ss: 105-129.
- Özbay, Ferhunde: “Kadınların Ev İçi ve Ev Dışı Uğraşlarındaki Değişme”, **1980’ler Türkiye’inde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**, (Der. Şirin Tekeli), İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, ss: 115-139.
- Özbay, Ferhunde: **Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Özbay, Ferhunde: **Kadın Emegi**, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2019.
- Özçatal, Elif Özlem: “Ataerkillik, Toplumsal Cinsiyet ve Kadının Çalışma Yaşamına Katılımı”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C: 1, S: 1, 2011, ss: 21-39.
- Özdemir, Esen: “Türkiye Feminist Hareket/Örgütlenme Tarihi”, **Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları** (Der. Feryal Saygılıgil), Ankara: Dipnot Yayınları, 2016, ss: 292-323.
- Özdemir, Özlem: “İki Sistemli Kuram Olarak Sosyalist Feminizm”, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, C: 9, S:2, 2017, ss: 395-414.

- Özar, Şemsa: “Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Kadın Emeği ve İstihdamı Politikaları”, **Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği**, (Der. Ahmet Makal-Gülay Toksöz), 2012, ss: 266-304.
- Öztürk, Melda Yaman: “Ataerki: Bir Kavramın Yeniden İnşası “Eski” Ataerki’den Ataerki Kapitalizme”, **Eğitim Bilim Toplum Dergisi**, S. 38, 2012, ss: 72-115.
- Özyıldız, Seda: “Toplumsal Cinsiyet Çalışmalarının Tarihçesi”, **Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 2016, ss: 2-24.
- Ramazanoğlu, Caroline: **Feminizm ve Ezilmenin Çelişkileri**, İstanbul: Pencere Yayınları, 1998.
- Resmi Gazete: “Bakıma Muhtaç Engellilerin Tespiti ve Bakım Hizmeti Esaslarının Belirlenmesine İlişkin Yönetmelik”, 30.07.2006, Sayı: 26244.
- Sancar, Serpil: “Türkiye’de Kadın Hareketinin Politiği: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler”, **Birkaç Arpa Boyu, 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar**. Prof. Dr. Nermin Abadan Unat’a Armağan, (Der. Serpil Sancar), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011, ss: 53-109.
- Sancar, Serpil: **Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti, Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Saygılıgil, Feryal: **Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları**, Ankara: Dipnot Yayınları, 2016.
- Sevgi, Cezmi: **Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı**, İstanbul: Beta Yayınları, 1994.
- Smith, Sharon: **Kadınlar ve Sosyalizm**, (Çev. Etkin Bilen Eratalay), İstanbul: Yordam Kitap, 2016.
- Şaşman Kaylı, Derya: “Kadın Bedeninin Annelikle İmtihani: Toplumsal Cinsiyet Bakış Açısının, Annelik Kurgularıyla İlişkisi”,

Toplumsal Cinsiyet, Farklı Disiplinlerden

Yaklaşımlar, (Ed. Derya Altun- Huriye Toker), Ankara: Nika Yayınevi, 2017, ss: 61-78.

- Şen, Mustafa: “Türkiye’de İç Göçlerin Neden ve Sonuç Kapsamında İncelenmesi”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, C:40, S.1, 2014, ss: 231-256.
- Talaslı, Gülay: **Siyaset Çıkmazında Kadın**, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1996.
- Taş, Gün: “Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri”, **Akademik Hassasiyetler**, C:3, S: 7, 2016, ss: 164-175.
- T.C. Hükümeti – UNICEF İşbirliği Programı: **Türkiye’de Anne ve Çocukların Durum Analizi**, Ankara: Yeniçağ Matbaası, 1991.
- Toksöz, Gülay: “İşgücü Piyasasının Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Analizi ve Bölgeler Arası Dengesizlikler”, **Çalışma ve Toplum**, C:15, S: 4, 2007, ss: 57-79.
- Toksöz, Gülay: **Kalkınmada Kadın Emegi**, İstanbul: Varlık Yayınları, 2018.
- TÜİK, “Türkiye’de İşgücü İstatistikleri 2000-2020”, (Çevrimiçi), <https://www.tuik.gov.tr/>,
- TÜİK: “Zaman Kullanım Araştırması 2014-2015”, (Çevrimiçi) <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Zaman-Kullanim-Arastirmasi-2014-2015-18627>, 24.07.2021.
- Türk Dil Kurumu: “Cinsiyet”, (Çevrimiçi), http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5ac6217b9aa260.57773655, 05.04.2018.
- Türk Dil Kurumu: “Rol”, (Çevrimiçi), <https://sozluk.gov.tr/> , 02.12.2019.
- Türk Dil Kurumu: “Ataerkillik”, (Çevrimiçi), <https://sozluk.gov.tr/>, 08.03.2020.
- Türk Dil Kurumu: “Ev İşi”, (Çevrimiçi), <https://sozluk.gov.tr/> , 29.11.2020.

- Türk Dil Kurumu: “Ev Kadını”, (Çevrimiçi) <https://sozluk.gov.tr/>, 29.11.2020.
- Tekeli, Şirin: **Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat**”, İstanbul: Birikim Yayınları, 1982.
- Tekeli, Şirin: Feminizmi Feministler Tartıştı, **Kadınca Dergisi**, Eylül Sayısı, 1989.
- Tekin, Elif: 1980 Sonrası Türkiye’de Feminizm Görünümü, (Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007.
- Topçuoğlu, Reyhan Atasü: “Kapitalizm ve Ataerkillik Enformel Alanda Nasıl Eklemlenir?”, **Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği**, (Der. Saniye Dedeoğlu ve Melda Yaman Öztürk), İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2010, ss: 81-133.
- Toprak, Zafer: “Türkiye’de Siyaset ve Kadın: Kadınlar Halk Fırkasından Kadınlar Birliği Kongresi’ne (1923-1935), **Kadın Araştırmaları Dergisi**, S:2, 1994, ss: 5-12.
- Tura, Nesrin: “Ev İşi Hiç Bitmiyor”, **Pazartesi: Kadınlara Mahsus Gazete**, S: 40, 1998, ss: 2-3.
- Tür, Özlem Çiğdem Aydın Koyuncu: “Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı: Temelleri, Gelişimi, Katkı ve Sorunları”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, C: 7, S: 26, 2010, ss: 3-24.
- UNESCO: “UNESCO’s Gender Mainstreaming Implementation Framework, Baseline Definitions Of Key Concepts And Terms” (Online), <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/BSP/GENDER/PDF/1.%20Baseline%20Definitions%20of%20key%20gender-related%20concepts.pdf>, 13.11.2019.
- Ünal, Esra, Derya Atik ve Ebru Gözüyeşil: “Covid-19 Pandemisi ve Kadınlar”, **Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi**, C:4, S:1, 2021, ss: 1-8.
- Walby, Sylvia: **Patriyarka Kuramı**, (Çev. Hülya Osmanoğlu), Ankara: Dipnot Yayınları, 2016.
- White, Jenny B.: **Para ile Akraba**, (Çev. Aksu Bora), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

- Wollstonecraft, Mary: **Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi**, (Çev. Deniz Hakyemez), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.
- Yaşın Dökmen, Zehra: **Toplumsal Cinsiyet**, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2006.
- Yaşın Dökmen, Zehra: **Toplumsal Cinsiyet: Sosyal Psikolojik Açıklamalar**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014.
- Yıldırım, Kadir: **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Yıldırım, Sait: "Feminist Çalışmalarda Kadın Deneyimlerinin Önemi: Simone de Beauvoir Örneği", **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C:7, S: 1, 2019, ss: 145-150.
- Yılmaz, Ahmet: "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadın Kimliğinin Biçimlendirilmesi", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C: 9, S: 20, 2010, ss: 191-212.
- Yılmaz, Sema: "Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Günlük Hayattaki Yansımaları: Çorum/Alaca Örneği", **İmgelem Dergisi**, S: 2, 2018, ss: 55-76.
- Yuval Davis, Nira: **Cinsiyet ve Milliyet**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Yüceer, Saime: "Demokrasi Yolunda Önemli Bir Aşama: Türk Kadınına Siyasal Haklarının Tanınması", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Y: 9, S:14, 2008, ss: 131-151.
- Yüksel, Ece: "II. Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Toplumunda Kadın", **Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi**, C: 2, S: 5, 2019, ss: 77-92.
- Yüksel, Sera Reyhani: "Türk Medenî Kanunu Bakımından Kadın-Erkek Eşitliği", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C:18, S:2, 2014, ss: 175-200.
- Yürüt, Berna: "Tanzimat Sonrası Osmanlı Kadın Hareketi ve Hukuki Talepleri", **TBB Dergisi**, Özel Sayı, 2017, ss: 365-396.